

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ Ο΄

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1999

ΤΕΥΧΟΣ Β΄ - Γ΄

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΤΟΥ ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ ΚΑΝΤ

(Έξ άφορμής συμπληρώσεως 275 έτών άπό τή γέννησι αυτού)

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητού τού Πανεπιστημίου Άθηνών
Τακτικού Μέλους τής Εύρωπαϊκής Άκαδημίας
τών Έπιστημών και τών Τεχνών

1. Είσαγωγικά: Βιογραφικά - Γενικές έπισημάνσεις.

Οί πνευματικοί και ιδίως οί φιλοσοφικοί και θεολογικοί κύκλοι είς όλόκληρον τόν κόσμον και ό διεθνής — ιδίως φιλοσοφικός και θεολογικός — Τύπος κατά τίς τελευταίες έβδομάδες άφ' ένός έπεσήμαναν και έξακολουθούν νά έπισημαίνουν, ότι πριν άπό 275 χρόνια, τήν 22α Άπριλίου 1724 γεννήθηκε ό έπιφανής φιλόσοφος Έμμανουήλ Κάντ (Immanuel Kant) στην πρωσιική πόλι Καινιξβέργη (Königsberg) (τής περιοχής Ostsee), και άφ' έτέρου αναγγέλλουν ήδη έπικειμένους σχετικούς σχεδιασμούς και προγραμματισμούς διαφόρων έπιστημονικών έκδηλώσεων (συμποσίων, σεμιναρίων, διαλέξεων κ.τ.τ.), πού θα γίνουν τώ έτος 2004 και θα συνδέονται με τώ γεγονός, ότι τώ έτος αυτό θα συμπληρωθούν 200 έτη άπό τόν θάνατο τού μεγάλου φιλοσόφου, ό όποιος έπηρέασε σημαντικώς τήν Ιστορία τού εύρωπαϊκού πνεύματος. Χαρακτηριστικώς ό έκ τών κορυφαίων έκπροσώπων τής ύπαρξιακής φιλοσοφίας Κάρλ Γιάσπερς (Karl Jaspers) κατατάσσει αυτόν μαζί με τόν Πλάτωνα και τόν άγιο Αυγουστίνο στους τρεις σπουδαιότερους στοχαστές, πού είχαν άλυσιδωτές έπιδράσεις πάνω στή σκέψη και πνευματική ζωή τού δυτικού κόσμου¹. Και ό Άρθουρ Σοπενχάουερ

1. Christian Feldmann, «Demütig und selbstgewusst: Religion als Gebot der Vernunft», *Regensburger Bistumsblatt* Nr. 16, 18 Άπριλίου 1999, σ. 10.

(Arthur Schopenhauer), ό οποίος συχνά μορφοποιούσε τή σκέψι του με διατυπώσεις όχι λιγώτερο δύσκολες από τις διατυπώσεις του Kant, έλεγε με κάποιαν άλαζονεία, ότι κάθε άνθρωπος παραμένει παιδί στη σκέψι και δέν ώριμάζει, έφ' όσον δέν κατανοεί τόν Kant². «*Όπως κανένας άλλος, ό Kant προσδιώρισε τή φιλοσοφική σκέψι του 19ου αιώνας*»³. Ό Windelband προσθέτει: «*Όλοι, όσοι φιλοσοφούμεν τόν 19ο αιώνα, είμεθα μαθητές του Kant*»⁴. Άσφαλώς ή Ευρωπαϊκή Διαφώτισις, τόν αιώνα τής οποίας έπεσφράγισεν ό διαποτισθείς από αύτην Kant, όδηγήθηκε από αυτόν στην κορύφωσί της. Πολλά αίτήματα τής σημερινής έποχής, — όπως λ.χ. ή έπιζητουμένη από μερικούς θεμελίωσις μιās χειραφετημένης από τήν Χριστιανική Θρησκεία άνθρωποκεντρικής αυτόνομου Ήθικής, που στα πλαίσια τής έπιζητουμένης «*παγκοσμιοποίησης*» θα συνδέη όλους τούς ανθρώπους χωρίς τις αυτόνόητες χριστιανικές προϋποθέσεις τής παλαιότερας έποχής' ή και αύτή ή ιδέα τής δημιουργίας μιās όμοσπονδίας εθνών ως έγγυήσεως για τήν μεταξύ τους ειρήνη—, δέν θα ήσαν πλήρως κατανοητά, έάν δέν είχε προηγηθί ή διδασκαλία του φιλοσόφου τής Καινιξβέργης⁵.

Για τόν χαρακτήρα του Kant ό άείμνηστος διδάσκαλός μας Καθηγητής Νικόλαος Λούβαρις, ό οποίος ύπήρξεν ό κατ' έξοχήν ρηξικέλευθος σκαπανεύς του φιλοσοφικού στοχασμού στην Έλλάδα, έγραψεν έπιγραμματικώς: «*Ό βίος αυτού, ήρεμος και άπερίσπαστος, δέν στερεΐται ήρωΐσμου και μεγαλείου. Παραιτηθείς οικεία βουλήσει πάσης άπολαύσεως και χαράς άφωσιώθη παρά τήν άσθενικήν αυτού κρᾶσιν έξ ολοκλήρου εις τό έργον αυτού, όπερ έθεώρει ως άποστολήν και ως καθήκον. Έν τή πιστή έκπληρώσει αυτού συνίσταται τό μεγαλείον του χαρακτήρος του*»⁶.

Η ιδιοτυπία του ψυχολογικού τύπου και χαρακτήρος του Kant, για τήν όποία οι βιογράφοι του έξιστορούν πολλά, προκαλούσε τό σκωπτικό ένδιαφέρον και τὰ σατυρικά σχόλια τών άλλων. Στις θεατρικές έπιθεωρήσεις τής έποχής του παρουσιάζεται ως τό τυπικό πρότυπο γερμανού σοφού που ζή και ενεργεί σαν ρομπότ άπομονωμένος

2. *Αυτόθι*.

3. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 1, München - Basel 1955, σ. 69.

4. *Ένθ' άνωτ.*

5. Christian Feldmann, *ένθ' άνωτ.*

6. Νικολάου Λούβαρις, *Ίστορία τής Φιλοσοφίας*, τόμ. 2, Άθήνα 1933, σ. 113.

ἀνάμεσα στὰ βιβλία καὶ χαρτιά του μέσα στὸ γραφεῖο του. Οἱ χρόνοι τῆς ἐγέρσεως ἐκ τοῦ ὕπνου, τοῦ πρωῖνου καφέ, τῆς ἐξόδου γιὰ τὸν περίπατο ἦσαν ρυθμισμένοι μὲ τὸ λεπτὸν τῆς ὥρας. Ὅταν ὁ Kant τὸ ἀπόγευμα, ντυμένος μὲ τὴν ζακέτα του καὶ κρατώντας τὸ μπαστούνι τοῦ περιπάτου, ἐξερχόταν ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ του καὶ διέσχισε ἀκριβῶς ὀκτὼ φορὲς, πηγαίνοντας καὶ ἐπιστρέφοντας, τὸ μήκος μιᾶς δενδροστοιχίας μὲ φιλύρες, τότε ὅλοι οἱ γείτονες, πὺν τὸν ἔβλεπαν, γνώριζαν ὅτι ἡ ὥρα ἦταν 15.30 καὶ μπορούσαν μὲ τὴ συνήθεια τοῦ ὑπερακριβοῦς φιλοσόφου νὰ ρυθμίσουν τὰ ρολόγια τους. Ἄπὸ φόβο μήπως πάρη κρυολόγημα κρατοῦσε σ' αὐτοὺς τοὺς περιπάτους τὸ στόμα του κλειστὸ καὶ δὲν μιλοῦσε σὲ κανένα. Ἐκανε σαγηνευτικὲς παραδόσεις γιὰ τὴ λαογραφία καὶ καταβρόγχιζε στὸ διάβασμα μὲ πολλὴν εὐχαρίστησι περιγραφῆς ταξιδίων, ἀλλὰ ποτὲ δὲν βγήκε ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς πατρικῆς πόλεως Καινιξβέργης. Δύο φορὲς θέλησε νὰ συνάψῃ γάμου κοινωνίαν, ἀλλὰ βασάνισε στὴ σκέψι του τόσο πολὺν χρόνον τὸ ζήτημα, ὥστε ἡ πρώτη, τὴν ὁποία διάλεξε, προτίμησε ἕνα ὀλιγότερον ἀργοκίνητον ὑποψήφιον γαμβρόν, ἡ δὲ δευτέρα εἶχεν ἐγκαταλείψει τὴν Καινιξβέργη, ὅταν ὁ Κάντ πήρε ἐπὶ τέλους τὴν ἀπόφασιν νὰ τῆς ζητήσῃ νὰ γίνῃ σύζυγός του⁷!

Ὁ Κάντ, πὺν ἦταν υἱὸς ἐνὸς σαγματοποιοῦ (σελλᾶ), ἀναπτύχθηκε στὸ προτεσταντικὸ πατρικὸ σπίτι σὲ ἀτμόσφαιρα αὐστηρᾶς πιετιστικῆς (εὐσεβιστικῆς) πνευματικότητος καὶ ἀστικῆς ἐντιμότητος καὶ ἀξιοπρεπείας. Σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Καινιξβέργης Μαθηματικά, Θεολογίαν καὶ Φιλοσοφίαν καὶ παρακολούθησε Νομικά, ἀκόμη καὶ μαθήματα Ἱατρικῆς. Εἶχε βαθυστόχαστες φυσικο-επιστημονικὲς ἀπόψεις γιὰ τὶς ἔννοιες τῆς Δυνάμεως, τῆς Κινήσεως, τῆς Ἐνεργείας καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξιν ἄλλων συστημάτων χώρου ἐκτὸς τοῦ τρισδιάστατου. Ἐκρίνε τὶς ἀπόψεις ἀνεγνωρισμένων αὐθεντιῶν, λ.χ. τῶν Καρτεσίου (Descartes) καὶ Λαίμπνιτς (Leibniz), διότι δὲν πρέπει «ν' ἀκολουθοῦμε ὅπως τὸ ζῶο τὸ κοπάδι», ἀλλὰ μόνοι μας πρέπει νὰ ἔχωμε ἐμπιστοσύνην στὴν ἰδικὴ μας διάνοια⁸.

Γιὰ νὰ ζῆσῃ, ἕως τὸ 1775, παρέδιδε ἰδιωτικὰ μαθήματα σὲ σπίτια⁹. Τὸ 1755 σὲ ἡλικία 31 ἐτῶν ἐγινε Ὑφηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιον

7. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωγ.*

8. *Αὐτόθι.* Johannes Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, τόμ. 2: Neuzeit und Gegenwart, Freiburg - Basel - Wien ⁸1969, σσ. 270-271. Werner Ziegenfuss, *Philosophen - Lexikon*, τόμ. 1, Berlin 1949, σσ. 613-616.

9. Johannes Hirschberger, *ἐνθ' ἄνωγ.* Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωγ.*

τῆς Καινιξβέργης καὶ ἐπὶ 30 περίπου ὥρες ἐβδομαδιαίως δίδασκε Μαθηματικά, Φυσικὴν, Λογικὴν, Φιλοσοφικὴν Ἠθικὴν, Φυσικὴν Γεωγραφίαν, Ἀνθρωπολογία, Παιδαγωγικά, Φυσικὸν Δίκαιον, Ἐγκυκλοπαιδεῖαν καὶ Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας, Θεολογίαν, Φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας. Ἡ εὐρύτης τῶν ὀριζόντων του συνετέλεσεν ὥστε νὰ διδάξῃ ἀκόμη καὶ Ὀρυκτολογία¹⁰. Ὁ μισθὸς του ἦταν πολὺ χαμηλός. Κατοικοῦσε σὲ φτωχικὰ δωμάτια σοφίτας καὶ μερικὲς φορὲς πουλοῦσε βιβλία του γιὰ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν τροφή του¹¹.

Στὶς παραδόσεις του μιλοῦσε χαμηλόφωνα, μπερδεύε τα λόγια του. Παρὰ ταῦτα ἔκανε ἐντύπωσιν, διότι, ὅπως ἔλεγαν, μιλοῦσε λιγώτερο γιὰ τοὺς ἐπὶ μέρους φιλοσόφους καὶ τὶς διάφορες διδασκαλίας τους καὶ δίδασκε περισσότερον στοὺς ἀκροατὲς του τὸ ἴδιο τὸ φιλοσοφεῖν, δηλαδὴ τὴν τέχνην νὰ θέτωμε ἐρωτήματα καὶ νὰ σκεπτόμεθα¹².

Ὁ Κάντ κατὰ τὴν «προκριτικὴν περίοδο» (vorkritische Zeit) τοῦ στοχασμοῦ του ἔγραψε σειρὰν ἀξιολόγων μελετῶν γιὰ φυσικοεπιστημονικά, ἀστρονομικά καὶ ἀνθρωπολογικά θέματα. Στὶς μελέτες αὐτὲς μὲ ρηξικέλευστον στοχασμὸ διαπραγματεύεται θέματα κατὰ τρόπον, ποῦ καὶ σήμερα διατηρεῖ τὴν ἐπικαιρότητα. Ἐκπληκτικὲς εἶναι οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν «πρωταρχικὴ σούπα» (Ursuppe) ἀτόμων ὕλης διαφόρου ὕφους καὶ μορφολογίας, ἐκ τῆς ὁποίας — μὲ ἔλξι, ἄπωσι, ἐλλειπτικὲς κινήσεις — ἀναπτύχθησαν ἥλιοι, πλανῆτες καὶ γαλαξιακὰ συστήματα. Γιὰ τὸ νέφος τῆς Ἀνδρομέδας εἶπεν ἤδη ὀρθῶς ὅτι εἶναι πολὺ ἀπομακρυσμένη συνάθροισις γαλαξιδῶν¹³.

Ἄλλὰ τί ἔλεγε τότε ὁ Κάντ, στὴν «προκριτικὴν περίοδο» τοῦ στοχασμοῦ του, γιὰ τὸν Θεό; Ἐλεγεν ὅτι ἡ πολὺπλοκὴ τάξις τοῦ σύμπαντος ἀναπτύχθηκε μόνη τῆς, ἀλλὰ ἡ δυναμικὴ ὕλη, ποῦ εἶναι ἰκανὴ νὰ ὠθῆ σὲ τέτοιες διαδικασίες, εἶναι δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Κατ' ἀρχὴν τότε δὲν τὸν ἱκανοποιούσαν οἱ «Μεταφυσικοί» («Metaphysiker»), οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἔλεγε, χάνονταν περιπλανώμενοι σ' ἓνα «σκοτεινὸν ὠκεανὸ χωρὶς ἀκτὲς καὶ χωρὶς φάρους» (finsteren Ozean ohne Ufer und Leuchttürme)¹⁴.

Ὁ Immanuel Kant σὲ ἡλικία 46 ἐτῶν, τὸ 1770, ἐξελέγη στὸ πανεπιστήμιο τῆς πατρικῆς πόλεως «Τακτικὸς Καθηγητὴς τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῆς Λογικῆς». Ἦδη τὸ 1765 ἡ Πρωσικὴ Κυβέρνησις τοῦ εἶχε

10. Werner Ziegenfuss, *ἐνθ' ἄνωτ.*

11. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*

12. *Αὐτόθι.*

13. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

14. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

προσφέρει καθηγεσίαν γιά τήν Τέχνη τῆς Ποίησης. Ἄλλ' ἡ καθηγεσία αὐτή δὲν ἦταν γι' αὐτὸν ἐλκυστική. Προτίμησε νὰ ἐργάζεται ὡς ὑποβιβλιοθηκάριος στήν ἀνακτορική βιβλιοθήκη τοῦ παλατιοῦ σὲ συνθήκες ψύχους, ποὺ πάγωναν καὶ αὐτὸ τὸ μελάνι. Ὁ μισθός, τὸν ὁποῖον εἶχεν ὡς Καθηγητῆς, μόλις ἐπαρκοῦσε γιά τήν ζωὴ του¹⁵. Μόνον μετὰ 16 ἔτη, ὅταν ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶχεν ἤδη εἰσέλθει στήν «κριτική περίοδο» (kritische Zeit) καὶ εἶχε γίνεи πολὺ γνωστὴ σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, μόνον τότε τοῦ τετραπλασίασαν τὸν μισθὸ του. Προτίμησε νὰ ζῆ στήν Καινιξβέργη. Γι' αὐτὸ εἶχεν ἀποκρούσει προσκλήσεις νὰ γίνῃ Καθηγητῆς σὲ ἄλλα Πανεπιστήμια (τὸ 1769 στήν πόλι Erlangen, τὸ 1770 στὴ Jena καὶ τὸ 1778 στήν Halle). Διετέλεσε Πρύτανις στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Königsberg τὰ ἔτη 1786 καὶ 1788¹⁶.

Ὅσα στήν παρούσα εὐσύννοπη μελέτη γράφομε κατωτέρω γιά τὴν διδασκαλία τοῦ Κάντ ἔχουν τὴ θέσι τους στὸ περιοδικὸ «Θεολογία», διότι ἡ διδασκαλία αὐτὴ συναρτάται ποικιλοτρόπως πρὸς τὴν καθ' ὅλου Θεολογία καὶ τὴν Χριστιανικὴ Κοσμοθεωρία, Βιοθεωρία καὶ Ἠθική.

2. Ἡ Θεολογία ὡς κίνητρον τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Ἐν πρώτοις σημειώνομε ὅτι ἡ Θεολογία, τὴν ὁποία ὡς νέος σπούδασε καὶ δίδαξε ὁ Κάντ, ὑπῆρξε σπουδαῖο κίνητρο καὶ ἐφαλτήριο πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ του, δοθέντος ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ὁ κύριος πληρεξούσιος ἐκπρόσωπος τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν στὴ συνάρτησί τους μετὰ τὸν θεολογικὸ στοχασμὸ. Ὁ Νίτσε (Nietzsche) ἔλεγε ποιητικά: «Ὁ φιλόσοφος ἐπιδιώκει νὰ ἀντηχήσῃ μέσα του ὁ συνολικὸς ἦχος τοῦ κόσμου γιά νὰ τὸν μεταδώσῃ ἀπὸ μέσα του μετ' ἐννοιες»¹⁷. Ἡ Θεολογία διευκολύνει τὴν ἀντήχησι αὐτὴ κρούοντας τὶς χορδὲς τοῦ ἐμφύτου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἀναρίθμητοι φιλόσοφοι πυροδότησαν τὸ φιλοσοφικὸ τους ἐνδιαφέρον ξεκινώντας μετὰ θεολογικὴ ἐνασχόλησι ἢ καὶ μετὰ εἰδικὰς θεολογικὰς σπουδὰς. Περιορίζομαι στὸ νὰ ὑπενθυμίσω γνωστὰ ὀνόματα τεθνεώτων ἐκπροσώπων τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ὁ Θ. Βορέας ξεκίνησε ὡς Ὑφηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Ὁ Χρ. Ἀνδρουτσὸς καὶ ὁ Ν. Λούβαρις ἦσαν Θεολόγοι - Καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

15. Werner Ziegenfuss, *ἔνθ' ἄνωτ.*

16. *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 613 Christian Feldmann, *ἔνθ' ἄνωτ.*

17. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 1: Wissenschaftslehre, München - Basel ²1950, σ. 22.

Ὁ Ἰ. Θεοδωρακόπουλος ξεκίνησε ὡς σπουδαστὴς τῆς Ριζαρείου Σχολῆς. Ὁ Εὐ. Παπανούτσος ἦταν πτυχιούχος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς.

Δὲν θὰ ἦταν παρέκβασις, ἐὰν φέρωμε στὴ σκέψι μας καὶ τὸν αἰμνηστο ἀγαπητὸ φίλο καὶ συνάδελφο Καθηγητὴ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας Ν. Νησιώτη, ὁ ὁποῖος ἦταν διεθνῶς γνωστὸς ὄχι μόνον διότι προώθησε στὸν τόπο μας τὸ ἀθλητικὸ ἰδεῶδες καὶ τὴν Ὀλυμπιακὴ ἰδέα, ἀλλὰ καὶ διότι ἐναρμόνιζε τὸν θεολογικὸ καὶ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμό¹⁸.

3. Ὁ Kant καὶ οἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Ἄλλὰ ποῖες εἶναι οἱ θεολογικὲς διαστάσεις τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας τοῦ Κάντ; Στους κύκλους, οἱ ὁποῖοι ρέπουν πρὸς τὴν Ἄγνωσιαρχία, κατέστη σχεδὸν δόγμα ἢ γνώμη ὅτι ὁ Κάντ κλόνισε ἐκ θεμελίων καὶ κρήνησε τὸ οἰκοδόμημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ὁ Karl Jaspers ἰσχυρίζεται ὅτι «ὁ Κάντ ἀνέτρεψε τὴν ἀναγκαστικὴ ἰσχύ τῶν ἀποδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ριζικώτατον»¹⁹ καὶ κατέστησε γενικῶς δεκτὴν τὴν ἄποψι, ὅτι «τέτοιες ἀποδείξεις εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξουν»²⁰. Ἀκόμη καὶ σημερινοὶ θεολόγοι τονίζουν ὅτι ὁ Κάντ συνέτριψε τὶς περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐνδείξεις. Οἱ ἐναντίον αὐτῶν αἰτιάσεις του ἔγιναν δεκτὲς ἀκόμη καὶ ἀπὸ πλείστους, οἱ ὁποῖοι δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὴν καθ' ὅλου φιλοσοφία του. Ἀντιθέτως σὲ εὐρεῖς περισσότερον ρωμαιοκαθολικοὺς καὶ ὀλιγώτερον προτεσταντικοὺς κύκλους, καὶ ἰδίως ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς νεοθωμιστικῆς ἢ νεοσχολαστικῆς φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, οἱ αἰτιάσεις τοῦ Κάντ ἐναντίον τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀπορρίπτονται²¹. Χαρακτηριστικὸ δείγμα τῶν ἀντιδράσεων, τὶς ὁποῖες σὲ θεολογικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς κύκλους προκάλεσε ἡ Φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι ὅτι σὲ ἓνα γερμανικὸ μοναστήρι γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὸν φιλόσοφο τῆς Καινιξβέργης οἱ μοναχοὶ ὠνόμασαν τὸ σκύλο τους «Κάντ»²². Ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ Χάϊνριχ Χάϊνε (Heinrich Heine) παρωμοίασε τὸν Κάντ μὲ τὸν Ροβεσπιέρο, διότι ἂν αὐτὸς ἐξώντωσε ἓνα βασιλεῖα

18. Γιὰ τοὺς Καθηγητὲς Ν. Λούβαρι καὶ Ν. Νησιώτη βλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁ Νικόλαος Λούβαρις ὡς διδάσκαλος καὶ ὁδηγός*, Ἀθήναι, 1986. Τοῦ ἰδίου, *Νίκος Νησιώτης (1925-1986)*, Ἀθήναι 1986.

19. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, München 1953, σ. 40.

20. Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube*, München 1951, σ. 30.

21. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ - Συμβολὴ σπὴν Ὁρθόδοξῃ Θεολογικῇ Γνωσιολογίᾳ*, Ἀθήναι, 1992, σ. 19.

22. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 11.

καὶ μερικὲς χιλιάδες γάλλων, ὁ Κάντ σκότωσε τὸν Θεὸ καὶ ἐρήμωσε τὸν οὐρανὸ ἀπομακρύνοντας πλήθη πιστῶν²³.

4. Κριτικὴ Θεολογικὴ Γνωσιολογία.

Σήμερα ἡ Θεολογία κρίνει τὸν ἐπαναστάτην στοχαστὴν μὲ περισσότερον ἀντικειμενικὴν καὶ δικαίαν κρίσιν, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ἀκόμῃ καὶ ἡγετικῶς στελέχῃ τῆς Ἐκκλησίας κηρύττουν ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, ἀλλὰ τῆς πίστεως. Ὅλοι πλέον κατανοοῦν ὅτι ὁ Κάντ ἐπεδίωξε νὰ διαλύσῃ τὸ πλασματικὸ κῦρος τῶν δῆθεν ἐπιστημονικῶν περὶ Θεοῦ ἀποδείξεων, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ – συμφῶνως πρὸς τοὺς ἰδικούς του λόγους – «θέσιν γιὰ τὴν πίστι» (Platz für den Glauben)²⁴. Ὁ Κάντ θεωροῦσε ὅτι ἦταν ἀδύνατον νὰ δημιουργηθῇ ἀθεϊστικὴ ἐπιστήμη, ὅπως ἦταν ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ Μεταφυσικὴ ἐπὶ θεολογικῆς βάσεως, διότι ἡ ἀρνήσις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ εἶναι τόσον ὀλίγον δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ ἐπιστημονικῶς, ὅσον καὶ ἡ ὑπαρξις Του²⁵. Ἀλλὰ ποῖες εἶναι πῶς συγκεκριμένα οἱ ἀπόψεις τοῦ Κάντ γιὰ τὴν Θεολογικὴ Γνωσιολογία;

Ἡ Γνωσιολογία αὐτὴ – χωρὶς νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀπαλλαγμένη ἀπὸ φανερὰς ἢ λανθάνουσας ἐσωτερικὰς ἀντιφάσεις – ἐμφανίσθηκε διαμορφωμένη κυρίως στὴν «κριτικὴ περίοδο» τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας του. Προηγουμένως ἡ στάσις τοῦ Κάντ ἀπέναντι στίς ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ δὲν ὑπῆρξεν ἐνιαία καὶ ὁμοίομορφη. Αὐτὸς στὸ ἔργο του «Γενικὴ Φυσικὴ Ἱστορία καὶ Θεωρία τοῦ Οὐρανοῦ» («Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels») παρουσιάζεται ὡς ἐνθουσιώδης ὑπέρμαχος τῆς τελολογικῆς ἐνδείξεως²⁶. Στὸ ἔργο του «Τὸ μόνον δυνατὸ τεκμήριον γιὰ μίαν ἀπόδειξι τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ» («Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration für das Dasein Gottes») ἐξεδήλωσεν ἤδη τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν ὄντολογικὴν, κοσμολογικὴν καὶ τελολογικὴν ἐνδειξί, τὴν ὁποία ἀντίθεσιν ἀνέπτυξε συστηματικῶς ἀργότερα. Ἀντιθέτως στὸ ἔργο αὐτὸ θεωρεῖ ὅτι ἔχει ἀποδεικτικὴν ἰσχὺ καὶ δημιουργεῖ μαθηματικὴν βεβαιότητα ἡ «ἰδεολογικὴ ἀπόδειξις», κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀρμονία καὶ θαυμαστὴ συμφωνία καὶ συστοιχία τῶν διαφόρων οὐσιῶν μόνον στὸν Θεὸ μπορεῖ νὰ ἔχῃ τὴν ἀρχὴν τῆς²⁷.

23. *Αὐτόθι*.

24. Johannes Hirschberger, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 349.

25. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 11.

26. Albert Lang, *Wesen und Wahrheit der Religion*, München 1957, σ. 210.

27. *Αὐτόθι*.

Ἡ ἀνεπιφύλακτη ἀπόρριψις ἀπὸ τὸν Kant τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐκδηλώθηκε κυρίως στὸ ἔργο του «*Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*» (*Kritik der reinen Vernunft*)²⁸, ποὺ ἐγράφη στὸ ἐνδέκατο ἔτος μετὰ τὴν ἐκλογή του σὲ Τακτικὸ Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Königsberg. Ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τῆς καθηγητικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ ἐλάχιστα πράγματα γνῶριζε γιὰ τὸν Kant ἕως ὅτου τὸ 1781 —χωρὶς νὰ εἶναι ἀναμενόμενον— δημοσίευσε ἓνα σχεδὸν 900σέλιδο ὀγκῶδες βιβλίον, τὸ ὁποῖο τουλάχιστον 12 ἔτη²⁹ εἶχεν ἐπώασει στὴ σκέψι του μὲ ἐπιμονὴν καὶ ἐνθουσιασμόν, ἀλλὰ καὶ μὲ πολλὰς ἀμφιβολίας, διότι δὲν μπορούσε νὰ δαμάσῃ τὸ ὑλικό του, ἐφ' ὅσον κάθε φιλοσοφικὸ τοῦ ἐρώτημα δημιουργοῦσε πολλὰ περαιτέρω προβλήματα καὶ ἐρωτήματα³⁰. Τὸ ἔργο «*Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*», ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα βιβλία στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, ἀπαιτεῖ πολλὴν προσοχὴν κατὰ τὴν ἀνάγνωσί του καὶ παρουσιάζει πολλὰς δυσκολίας στὴν κατανόησί του. Ὅπως εἶπε κάποιος βιογράφος του, «*ἢ ἀπόφασις νὰ πλησιάσῃ κάποιος τὸ ἔργο (αὐτὸ) τοῦ αἰῶνος (δηλ. τοῦ 18ου), χωρὶς νὰ ἔχῃ προπαιδείαν, μοιάζει μὲ τὴν προσπάθεια ν' ἀνέβῃ κανεὶς ξυπόλυτος τὸ ὄρος Everest*»³¹.

Ὁ Κάντ, γιὰ νὰ μὴ κάμῃ τὸ βιβλίον του ὀγκωδέστερον, ἀπέφυγε νὰ παραθέσῃ σ' αὐτὸ ἐποπτικὰ παραδείγματα. Ἐκφράζοντας θεωρητικῶς καὶ κατὰ συμπυκνωμένον τρόπον τὶς ιδέες του ἤθελε νὰ δώσῃ ἀπάντησι στὰ ἐρωτήματα: Τί εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζῃ ὁ ἄνθρωπος; Πῶς καὶ πόσον εἶναι ἀσφαλῆς καὶ βεβαία ἡ γνῶσις μας; Στὴν προσπάθειά του νὰ δώσῃ τὴν ἀπάντησι αὐτῇ, ἔλαβε λιγώτερον ὑπ' ὄψιν του τὶς ιδέες τῶν ἡμιθέων φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς του, λ.χ. τοῦ Γκότφρηντ Βίλελμ Λάϊμπνιτς (Gottfried Wilhelm Leibniz) καὶ τοῦ Τζὼν Λώκ (John Locke) καὶ στηρίχθηκε περισσότερο στὴ διδασκαλία τοῦ σκώτου Δαβίδ Χιούμ (David Hume)³², ὁ ὁποῖος, διαπιστώνοντας ὅτι οἱ ἀπλὲς παραστάσεις μας δημιουργοῦνται ἀπὸ ἀντίστοιχες ἐποπτικακῆς ἐντυπώσεις, τόνιζε ὅτι ἡ δημιουργικὴ δύναμις τῆς σκέψεώς μας δὲν ἐκτείνεται πέραν τῆς δυνατότητος νὰ συνδέωμε, νὰ περιγράψωμε, νὰ εὐρύνωμε ἢ νὰ περιορίζωμε τὸ ὑλικό, ποὺ παρέχεται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴν ἐμπειρία. Ὁ Hume παρουσίασε πλήρη σκεπτικισμόν, ὁ

28. Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Königsberg 1781, Riga 1787.

29. Werner Ziegenfuss, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 615.

30. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*

31. *Αὐτόθι.*

32. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

ὁποῖος ἐπέδρασε πολὺ πάνω στὸν Kant καὶ τὸν ἀφύπνισε ἀπὸ τὸν δογματικὸ τοῦ λήθαργο, συμφώνως πρὸς τὴν ὁμολογία τοῦ δευτέρου³³.

Ἡ *Κριτικὴ Θεωρία* (Criticismus) τοῦ Immanuel Kant, ἀναφερομένη στὸ ζήτημα τῆς πηγῆς τῆς γνώσεως, προσπαθεῖ νὰ συμβιβάσῃ καὶ ἐναρμονίσῃ τὶς δύο προϋπάρχουσες θεωρίες τῆς Ἐμπειριοκρατίας καὶ τοῦ (γνωσιολογικοῦ) Ὁρθολογισμοῦ. Κατὰ τὴν Ἐμπειριοκρατία (Empirismus), τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τρόπον τινὰ «χάρτης ἄγραφος», «tabula rasa» καὶ ἀποκτᾶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸν πλοῦτον τῶν γνώσεων μὲ τὴν ἐμπειρία τῆς συνεχοῦς ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, διὰ τῆς ὁποίας ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ κενοῦ τῆς ψυχῆς δημιουργεῖται βαθμηδὸν ὁ πλοῦτος τῶν παραστάσεων³⁴. Ἀντιθέτως ἡ γνωσιολογικὴ Λογοκρατία ἢ ὁ γνωσιολογικὸς Ὁρθολογισμὸς (Rationalismus) διδάσκει ὅτι ἡ μόνη πηγὴ τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἔμφυτη νόησις, ὁ ὀρθὸς λόγος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπομένως ὅλες οἱ γνώσεις μας εἶναι ἔμφυτες καὶ βρίσκονται ἐξ ἀρχῆς μέσα στὴν ψυχὴ μας σὲ λανθάνουσα, ὑπνώπτουσα καὶ δυναμικὴ κατάστασι. Ἡ ἐμπειρία παρέχει ἀπλῶς ἀφορμὴν πρὸς ἀφύπνισι τῶν παραστάσεων, ποὺ λανθάνουν μέσα στὴν γινώσκουσα συνειδησι, καὶ πρὸς μεταβολὴν τους ἀπὸ τὴν «ἐν δυνάμει» στὴν «ἐν ἐνεργείᾳ» κατάστασι³⁵.

Ἄλλ' ἐὰν γιὰ μὲν τὴν Ἐμπειριοκρατία πηγὴ τῆς γνώσεως εἶναι ἡ a posteriori ἐμπειρία τῶν αἰσθήσεων, γιὰ δὲ τὸν Ὁρθολογισμὸ ἢ a priori ἔμφυτη δυναμικὴ νόησις, γιὰ τὴν Καντιανὴ Κριτικὴ Θεωρία ἡ γνώσις ξεπροβάλλει μὲ τὸν συνδυασμὸ τῶν a priori καὶ τῶν a posteriori γνωστικῶν στοιχείων. Οἱ αἰσθήσεις προσκομίζουν τὸ ὑλικὸ (Stoff) τῆς γνώσεως, ἀλλ' αὐτὸ εἶναι ἀσχημάτιστο, ἀμορφοποίητο καὶ ἀταξινόμητο. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ταξινομεῖται, μορφοποιεῖται καὶ ἀποκτᾶ μορφή (Form) μέσα, τρόπον τινά, σὶς ἔμφυτες μῆτρες, στὰ ἔμφυτα καλοῦπια τῆς διανοίας, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σπουδαιότερα εἶναι τὰ καλοῦπια τῶν ἐποπειαικῶν μορφῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῶν δώδεκα νοητικῶν κατηγοριῶν, δηλαδὴ τῶν ἐμφύτων δυνατοτήτων, τὶς ὁποῖες ἔχει ὁ νοῦς (ἢ διάνοια), γιὰ νὰ «κατηγορῆ τινὸς τι», δηλαδὴ γιὰ ν' ἀποδίδῃ ιδιότητες στὸ ὑλικὸ, ποὺ προσκομίζεται μὲ τὶς αἰσθήσεις. Οἱ δώδεκα κατηγορίες εἶναι τρεῖς τῆς ποσότητος (ἐνότητος, πληθῆος, καθολικότητος),

33. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 21.

34. *Αὐτόθι*, σσ. 20-22. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, τεῦχος Α' (*Εἰσαγωγικά - Γνωσιολογία - Γενικὴ Ἀξιολογία*), ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, σσ. 50-52.

35. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, τεῦχος Α', σσ. 52-54.

τρεις τῆς ποιότητος (καταφάσεως, ἀποφάσεως, περιορισμοῦ), τρεῖς τῆς ἀναφορᾶς (οὐσίας καὶ συμβεβηκότος, αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, κοινωνίας) καὶ τρεῖς τοῦ τρόπου (δυνατότητας, βεβαιότητος, ἀναγκαιότητος). Ἡ σπουδαιότερη ἀπ' τὶς κατηγορίες τοῦ νοῦ εἶναι ἡ κατηγορία τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος ἢ αἰτιώδους συναρτήσεως. Δηλαδή ἡ διάνοια μορφοποιεῖ τὸ ἀκατέργαστο ὑλικὸ τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας, ἐντάσσοντας αὐτὸ σὲ τοπικὲς καὶ χρονικὲς συναρτήσεις καὶ σὲ μίαν αἰτιώδη ἀλληλουχία εἰς τρόπον ὥστε τὸ α νὰ θεωρηθῆται ὡς αἴτιο τοῦ β, τὸ β ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ α καὶ αἴτιο τοῦ γ καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὡστε ὁ κόσμος, ὅπως ἐμεῖς τὸν γνωρίζομε, δὲν εἶναι γνωριστὸς αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν στὴν οὐσία του, ἀλλὰ μόνον ὅπως αὐτὸς φαίνεται σ' ἐμᾶς, μετὰ τὴν ἐπεξεργασία, τὴν ὁποία ὑφίσταται μὲ τὴ νόησι. Ἐπομένως, κατὰ τὸν Kant, δὲν ἤμποροῦμε νὰ γνωρίσωμε τὸ «πράγμα καθ' ἑαυτό» (Ding an sich), τὸ ὑπερβατικὸ καὶ τὴν θεία πραγματικότητα, ἀλλὰ μόνον τὸ ὑπάρχον στὴ συνείδησι (immanent), τὸ προσιτὸ στὶς αἰσθήσεις καὶ στὴ διάνοιά μας, τὸ ἐνδοκοσμικόν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν τὸ συλλαμβάνομε ὅπως εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀνεξάρτητο ἀπὸ ἐμᾶς, ἀλλὰ μόνον ὡς φαινόμενο, δηλαδή ὅπως φαίνεται τοῦτο σ' ἐμᾶς μετὰ τὴν ἐπεξεργασία, τὴν ὁποία ὑφίσταται μὲ τὰ —περιορισμένης δυναμικότητος— αἰσθητήριά μας ὄργανα καὶ μὲ τὰ ἐμφυτα καλούπια τῆς διανοίας. Ὡστε ἡ γνώσις μας περιορίζεται μόνον σὲ ὅ,τι εἶναι ὄχι «ἐπέκεινα», ἀλλ' «ἐντεῦθεν» τῶν ὁρίων τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας καὶ ἀντιλήψεως καὶ ὑπάρχει μέσα στὴν γινώσκουσα συνείδησι ὡς «ἔμμονον» (immanent)³⁶.

Ἐφ' ὅσον δέ, κατὰ τὸν Kant, ἡ διανοητικὴ σύλληψις ὑπερραισθητῶν ἀντικειμένων εἶναι ἀπρόσιτη στὶς γνωστικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἐπιστημονικοφιλοσοφικὲς προσπάθειες πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ εἶναι καταδικασμένες εἰς ἀποτυχίαν. Γι' αὐτὸ ὁ Κάντ προσπάθησε ν' ἀνασκευάσῃ τὶς κλασικὲς «ἀποδείξεις» ἢ «ἐνδείξεις» τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ³⁷.

36. Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὰ ἐξῆς, ὅπου ἀναφέρεται καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θεοσεκείας καὶ Γνώσεως*, Ἀθήναι, 1955, σσ. 37 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, τεῦχος Α', σσ. 54 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, *Τὰ ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως* (Πρωτανικὸς λόγος), Ἀθήνα, 1981, σσ. 14-15. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 1, σσ. 202-215.

37. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θεοσεκείας καὶ Γνώσεως*, σ. 38. Περισσότερα βλ. στὴν ἤδη μνημονευθεῖσα μονογραφία τοῦ γράφοντος: *Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ - Συμβολὴ στὴν Ὀρθόδοξο Θεολογικὴ Γνωσιολογία*, Ἀθήναι 1992.

5. Θετικὰ στοιχεῖα τῆς Κριτικῆς Γνωσιολογίας τοῦ Kant.

Τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς Κριτικῆς Θεωρίας τοῦ Κάντ, ὁ ὁποῖος στὸ γνωστικὸ φαινόμενο τονίζει τὸν ἐνεργὸ ρόλο τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου, συνετέλεσαν ὥστε αὐτὴ, παρὰ τὶς ἐλλείψεις καὶ τὰ μειονεκτήματά της, τὰ ὁποῖα ἐπισημαίνει ὁ σημερινὸς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς³⁸, νὰ εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερον ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο πόλους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους κινεῖται παλινδρομικῶς ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησις τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως. Ὁ ἄλλος πόλος εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Κριτικοῦ Ρεαλισμοῦ, ἡ ὁποία ἐξ ἴσου τονίζει τὸν ἐνεργὸ ρόλο τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου κατὰ τὴν ἐπισήμανσι — ὄχι τῶν πρωτογενῶν ιδιοτήτων τῶν ἀντικειμένων (λ.χ. ἐκτάσεως, μεγέθους, βάρους, πλήθους, κινήσεως, ἀποστάσεως ἐξ ἡμῶν), ἀλλὰ — τῶν δευτερογενῶν ιδιοτήτων τῶν ἀντικειμένων (χρωμάτων, ἤχων, γευστικῶν καὶ ὀσφραντικῶν ιδιοτήτων κ.τ.τ.), οἱ ὁποῖες δὲν ὑπάρχουν αὐτὲς καθ' ἑαυτὲς ἔξω ἀπὸ τὴν γινώσκουσα συνείδησι, ἀλλὰ δημιουργοῦνται τῇ στιγμῇ, κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἀντικείμενα ἔρχονται σ' ἐπαφῇ πρὸς τὰ αἰσθητήριά μας ὄργανα³⁹.

Τόσον γιὰ τὴ Φαινομενοκρατία τοῦ Kant, ὅσον καὶ γιὰ τὸν Κριτικὸ Ρεαλισμὸ ἡ γνώσις δὲν εἶναι στατικὴ κατοπτρικὴ πράξις. Οἱ ἐμπειρικὲς ἐντυπώσεις ἐκ τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως ὑφίστανται κατὰ κάποιον τρόπο διάθλασι μέσα στὸ ὑποκείμενο. Ἔτσι ὀλόκληρο τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο (κατὰ τὴν Καντιανὴ Φαινομενοκρατία) ἢ τουλάχιστον οἱ δευτερογενεῖς ιδιότητες αὐτοῦ (κατὰ τὸν Κριτικὸ Ρεαλισμὸ) ἔχουν τὴν ὑποκειμενικὴ σφραγίδα. Ἡ παλινδρομικὴ κίνησις τῆς Φιλοσοφικῆς Γνωσιολογίας ἀνάμεσα σὶς δύο αὐτὲς θεωρίαις γίνεται αἰσθητὴ στὸ ὅτι ἄλλοτε ἡ πλάστιγγα κλίνει ἐπικρατέστερον πρὸς τὸ μέρος τοῦ Κριτικοῦ Ρεαλισμοῦ καὶ ἄλλοτε πρὸς τὸ μέρος τῆς καντιανῆς Κριτικῆς Θεωρίας. Τὸ δεῦτερο συμβαίνει μὲ τὴν ἐπίδρασι τῶν ἐπαναστατικῶν δεδομένων τῆς συγχρόνου Μικροφυσικῆς, συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομε τὴν ἐνδότερη ὄντικη οὐσία τῆς ὕλης ἢ τὴν γενεσιουργὸ αἰτία της. Τὴν ὕλη γνωρίζομε μόνον ὅπως αὐτὴ φαίνεται στὴν πειραματικὴ συνάφεια, δηλαδὴ τὴν γνωρίζομε ὡς κύμανσι, ὡς δόνησι, ὡς κραδασμὸ, ὡς ὤθησι, ὡς ἐνέργεια. Ὡστε, ἂν ὄχι στὴ Φυσικὴ τῶν σταθερῶν, τουλάχιστον μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ μικροκόσμου, εἶναι ἀμφισβητήσιμη καὶ αὐτὴ ἡ ὑπαρξις ἀντικειμενικῶν πρωτογενῶν ιδιοτήτων, πράγμα ποὺ σημαίνει κατὰ μέγα μέρος ἐπιστροφὴ στὴν καντιανὴ

38. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, τεῦχος Α', σσ. 54-55.

39. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὰ ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως*, σσ. 14-17.

άντιληψι, κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσεως εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου φαινόμενα.

Τὰ γνωσιολογικὰ αὐτὰ δεδομένα ἐπέδρασαν στὴ διαμόρφωσι τῆς Ἐπιστημολογίας τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Ἐὰν ἡ Φυσικὴ τῶν Κβάντα ὀδηγῆ στὴν κατανόησι τῆς στατιστικῆς ὑφῆς τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἡ Θεωρία τῆς σχετικότητος τονίζει τόσο τὸν πλουραλισμὸ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μετρήσεων τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, —τὰ ὁποία ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κινητικὴν κατάστασι τοῦ παρατηρητοῦ, ἀπὸ τὸ ἐπιλεγόμενον μέσα στὸν κόσμον κέντρο παρατηρήσεως καὶ ἀπὸ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς—, ὅσον καὶ τὴν ὑπέρβασι τοῦ τρισδιαστάτου συστήματος τῶν συντεταγμένων τῆς κλασικῆς Φυσικῆς ἀπὸ τὸ τετραδιάστατο χωροχρονικὸ ἢ χρονοχωρικὸ continuum, μέσα στὸ ὁποῖο ἡ λεγόμενη Μεταγεωμετρία ἀντικαθιστᾶ τὴν Εὐκλείδεια Γεωμετρία.

Ἐπομένως καὶ σ' αὐτὲς τὶς Φυσικὲς Ἐπιστῆμες εἶναι ἐκδηλῆ ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ a priori. Ὁ ἄνθρωπος, τόσο ὡς πνευματικὸ γινώσκον ὑποκείμενον μὲ ὀρισμένες a priori λογικὲς κατηγορίαι, ὅσον καὶ ὡς ὄν ποῦ ἀντιλαμβάνεται μὲ περὶ ὀρισμένης δυναμικότητος αἰσθητήρια ὄργανα, εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀναπαλλοτρίωτος καὶ ἀχώριστος συστατικὸς παράγων ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὰ τὰ «ἀντικειμενικά» πορίσματα τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Τὰ πορίσματα αὐτὰ δὲν εἶναι περιγραφῆς μίᾳ φύσεως, τὴν ὁποία θεώμεθα καὶ κατανοοῦμε αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ —κατὰ τὶς διακηρύξεις τοῦ κορυφαίου φυσικοῦ Heisenberg— μᾶλλον «περιγραφῆς τῶν σχέσεών μας πρὸς τὴ φύσι» καὶ «τοῦ παιγνιδιοῦ τῆς ἀνταλλαγῆς (Wechselspiels) μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσεως», περιγραφῆς μίᾳ καταστάσεως γνώσεως, «μέσα στὴν ὁποία δὲν εἶναι πλέον δυνατὴ ἀντικειμενικοποίησις (Objektivierung) τοῦ φυσικοῦ φαινομένου»⁴⁰.

6. Ἐλλείψεις τῆς Κριτικῆς Θεωρίας τοῦ Kant.

Ἡ Κριτικὴ Θεωρία τοῦ Κάντ οὐδόλως κλονίζει τὴν πίστι στὸν Θεό, διότι συνδέεται μόνον μὲ τὸν φυσικομαθηματικὸ καὶ φυσικοεπιστημονικὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ παραγνωρίζει ὅτι, ἐκτὸς τῆς φυσικῆς πραγματικότητος μὲ τὶς τοπικὲς καὶ χρονικὲς συναρτήσεις, ὑπάρχει ὁλόκληρο πνευματικὸ σύμπαν μέσα στὸν ἄνθρωπον. Τὸ σύμπαν αὐτὸ ἔχει ὡς κέντρο του τὴν ἔμφυτη θρησκευτικὴ κατηγορία, ποῦ

40. Περισσότερα ἰδὲ στὰ ἔργα: W. Heisenberg, *Das Naturbild der heutigen Physik*, Hamburg 1979. Τοῦ ἰδίου, *Wandlung in den Grundlagen der Naturwissenschaft*, Stuttgart 1980. Πρβλ. Μαρτίου Μπέγζου, *Διαλεκτικὴ Φυσικὴ καὶ Ἐσχολογικὴ Θεολογία*, Ἀθήναι, 1985.

ὠθεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀξιοποιῇ, πέραν τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας καὶ τῆς διανοίας, τὴν τρίτη πηγὴ τῆς γνώσεως, δηλαδὴ τὴν ἄμεση ἐσωτερικὴ καὶ βιωματικὴ θεὰ καὶ νὰ ἐπιτυγχάνῃ τὴν προσωπικὴ «μέθεξι» ὅχι στὴν ἀπρόσιτη καὶ παντελῶς ἀμέθεκτη θεία οὐσία, ἀλλὰ στὶς μεθεκτὲς ἀκτιστες καὶ ἐνυπόστατες προσωπικὲς ἐνέργειες, ὅπως ἔχει τονίσει ἰδίως ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς (1296-1359), ὁ ὁποῖος, πυροδοτούμενος ἰδιαίτερος ἀπὸ τὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, προέβαλε κατὰ ρηξικέλευθον τρόπο τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν⁴¹, ποὺ ὀδηγοῦν τὴν καθαρὴ ἀπὸ τὸν σκοτισμὸ τῆς ἁμαρτίας ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ στὴν μερικὴ βιωματικὴ γνώσι τοῦ Θεοῦ⁴².

Ἐπειτα πρέπει νὰ τονίσωμεν, ὅτι σήμερον ἀναγνωρίζεται ὅτι ὁ Κάντ παραγνωρίζει τὸ γεγονός, ὅτι τὰ ἐκτὸς τῆς γινωσκούσης συνειδήσεως δεδομένα προσδιορίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ γνώσι, διότι οἱ ἐποπτειακὲς μορφὲς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ οἱ «κατηγορίες» τοῦ νοῦ δὲν εἶναι ἄσχετες πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀλλ' εἶναι εἰδολογικὲς ἐκφάνσεις τῆς διανοίας, μορφὲς τῆς νοήσεως, ἀλλὰ πάντοτε μὲ συστοιχία καὶ cum fundamento in re, μὲ θεμελίωσι στὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα, στὴν ἰδίᾳ τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα. Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ συνετέλεσεν ὥστε στὴ Θεολογία καὶ στὴ Φιλοσοφία τοῦ αἰῶνος μας, ἀκόμη καὶ στοὺς προτεσταντικούς κύκλους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπηρεασθῆ σημαντικῶς ἀπὸ τὸν Κάντ, νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸν «σημαντικώτατο πυρῆνα τῆς ἀληθείας τῶν ἀποδείξεων ἐκεῖνων» τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ⁴³, οἱ ὁποῖες συμπληρῶνται ἀπὸ τὴν αὐτοθεμελίωσι

41. Γιὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ βλ. Δημ. Μπαλάνου, *Πατρολογία*, ἐν Ἀθήναις 1930, σσ. 524-527. Παν. Κ. Χρήστου, «Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής», *Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ.*, τόμ. 8, Ἀθήναι 1966, σσ. 614-624. Berthold Altaner, *Patrologie*, Freiburg 1958, σσ. 484-487. Γιὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ δειγματοληπτικῶς βλ. Παν. Κ. Χρήστου, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», *Θρησκ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ.*, τόμ. 4, Ἀθήναι 1964, σσ. 775-794. Σταύρου Γιαγκᾶζογλου, «Προλεγόμενα στὴ σπουδὴ τῆς Θεολογίας τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ περὶ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν», περιοδ. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, ἀρ. τεύχους 739, Θεσσαλονίκη, Σεπτ.-Ὀκτ. 1991, σσ. 741-789, ὅπου παρατίθεται ἡ σχετικὴ διεθνὴς καὶ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία (βλ. ἰδιαίτερος τίς σελίδες 746 καὶ 747).

42. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ: Συμβολὴ στὴν Ὁρθόδοξην Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν*, σσ. 25-26.

43. G. Wobbermin, *Systematische Theologie nach religionspsychologischer Methode*, τόμ. 2: Das Wesen der Religion, Leipzig 1921, σ. 231.

καὶ ἄμεση βεβαιότητα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος⁴⁴, τὴν ὁποία ἐξαίρων οἱ μυστικοὶ θεολόγοι τῆς Ἀνατολῆς ἢ ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος, ποὺ βεβαίωνε ὅτι ὑπάρχει ἐν «*videre, sentire, tangere Deum*» καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ του «σὲ μιὰ στιγμή θέας, ποὺ δημιουργοῦσε ρῖγος (*in icte trepidantis aspectus*) ἔφθασε σ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄν»⁴⁵. Ὡστε ἡ κριτικὴ τῆς Κριτικῆς Θεωρίας τοῦ Kant ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, ὅτι, ἂν καὶ οἱ περιορισμένες γνωστικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου κινούνται μέσα σὲ ἐνδοκοσμικὰ πλαίσια καὶ δὲν εἶναι ἱκανὲς νὰ συλλάβουν τὸν Ὑπερβατικόν, Ἀχώρητον καὶ Ἀπειρον Θεόν, ἐν τούτοις «τὸ ἀκατάληπτον τῆς θείας οὐσίας οὐδαμῶς ἀποκλείει κατὰ τρόπον ἀπόλυτον τὸ κατὰ ἐγγωροῦν εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον γνωστὸν τοῦ Θεοῦ»⁴⁶, τὸ ὁποῖον μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐν Χριστῷ Θείας Ἀποκαλύψεως ἀποκτᾶ εὐρύτατες καταφατικὲς διαστάσεις ποὺ διασποῦν τὰ ὄρια τοῦ παραλλήλως ὑπάρχοντος ἀποφατισμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ αὐτὸς ὁ Karl Jaspers (Γιάσπερς) ὁμολογεῖ ὅτι οἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ὑποβοηθοῦν τὴν ἐνίσχυσι τῶν πεποιθήσεων τῶν πιστῶν: «*Μετὰ τὸ νέον ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς μεσαιωνικὲς ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ σήμερον ἡ νέα φιλοσοφικὴ προσοικειώσις τῶν ἀποδείξεων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴν ἀναγκαιότητα*». Οἱ ἀποδείξεις αὐτές, — ὡς προσθέτει ὁ κορυφαῖος αὐτὸς ἐκπρόσωπος τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας — εἶναι «ἀπαραίτητο θεμέλιο τῆς συνειδησεῶς μας, ποὺ συνδέει ὅλους μας»⁴⁷.

7. Ἠθικὴ θεμελίωσις θρησκευτικῶν αἰτημάτων.

Ὁ ἴδιος ὁ Καντ διέσπασε τὸν κλοιὸ τοῦ φυσικομαθηματικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, ὅταν τόσον στὸ ἔργο του «*Θεμελίωσις τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν*» (*Grundlegung der Metaphysik der Sitten*)⁴⁸ (Königsberg 1788), ὅσον πρὸ πάντων στὴ συνέχεια μὲ τὸ ἔργο του «*Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*» (*Kritik der praktischen Vernunft*)⁴⁹, ἔστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον του στὴ μελέτη τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ ἐπαναφέρει ἀπὸ τὸ παράθυρο τὴν Μεταφυσικὴ, τὴν ὁποία μὲ τὴν

44. Πρβλ. Ν. Ἰ. Λούβαρι, «Χριστιανικὴ περὶ κόσμου καὶ βίου θεωρία καὶ σχέσις πρὸς τοὺς καθ' ὅλου κοσμοθεωριακοὺς τύπους»: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Παντείου Σχολῆς*, ἔτος 1952-1953, σ. 178.

45. Ἰ. Αὐγουστίνου, *Confessiones* VII, 23. Πρβλ. Augustinus Magister, *Congrès International Augustinien*, Paris, Septembre 1954, Extrait des Communications, *Études Augustiniennes*, Paris, 1954, σ. 414.

46. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, *Ἀπολογικὴ*, Ἀθήναι, 1928, σ. 116.

47. Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube*, München 1951, σσ. 30-31.

48. Immanuel Kant, *Grundlegung der Metaphysik der Sitten*, Königsberg 1785.

49. Immanuel Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, Königsberg 1788.

«Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» εἶχεν ἐκδιώξει ἀπὸ τῆν πόρτα.

Κατὰ τὸν Κάντ, ἡ φύσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος ἀποκλείει εὐδαιμονιστικὰ καὶ ὠφελιμιστικὰ κριτήρια καὶ ἐμπειρικὲς ἢ κοινωνιολογικὲς ἐξαρτήσεις, συνίσταται σ' ἓνα μορφολογικὸ ἢ εἰδολογικὸ ἀπόλυτο αἶτημα, σ' ἓνα ἠθικὸ δέον (Sollen), σ' ἓνα σταθερὸν ἠθικὸν κανόνα, ποῦ εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἐμφύτου ἠθικοῦ λόγου καὶ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα. Ὁ γενικὸς ἠθικὸς νόμος διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Κάντ ὡς ἐξῆς: «*Πράττε ἔτσι, ὥστε τὸ ἀξίωμα (die Maxime) τῆς βουλήσεώς σου νὰ δύναται νὰ ἰσχύῃ πάντοτε συγχρόνως ὡς ἀρχή (als Prinzip) μιᾶς γενικῆς νομοθεσίας*»⁵⁰. Δηλ. ὁ ἠθικὸς νόμος ἀπαιτεῖ νὰ προβάλλῃ πάντοτε ἢ —κατὰ τὸν Κάντ ἐλεύθερη— βούλησίς μας κάποιον γενικὸ κριτήριον καὶ μέτρο. Δὲν πρέπει λ.χ. νὰ κλέπτωμε καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν πρόκειται ν' ἀνακαλυφθοῦμε ποτέ, διότι «*τὸ δικαίωμα τῆς κλοπῆς δὲν δύναται νὰ τεθῇ ὡς ἀρχὴ γενικοῦ τινος νόμου*» (Ν. Λούβαρις)⁵¹. Ἔτσι ὁ Κάντ θεμελιώνει ἓνα ἠθικὸν «*φαρμαλισμόν*», τὸν ὁποῖο ὡς γνωστὸν κατέκρινεν ὁ Μάξ Σέλερ (Max Scheler) στὸ γνωστὸ ἔργο του «*Ὁ φαρμαλισμὸς στὴν Ἠθικὴ καὶ ἡ καθ' ὕλην ἀξιολογικὴ Ἠθικὴ - Νέα ἀπόπειρα τῆς θεμελιώσεως τοῦ Ἠθικοῦ Περσοναλισμοῦ*» (Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik - Neuer Versuch der Grundlegung des ethischen Personalismus)⁵². Ὁ Max Scheler ἐπισημαίνει ὅτι, ὅπως στὴ Γνωσιολογία τοῦ Κάντ προβάλλονται οἱ a priori ἐποπτειακὲς μορφὲς καὶ κατηγορίες, μὲ τίς ὁποῖες μορφοποιεῖται τὸ a posteriori ὕλικὸ τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας, ἔτσι καὶ στὴν Ἠθικὴ τοῦ φιλοσόφου τῆς Königsberg γίνεται θεμελιώσις ἐπὶ τοῦ ἐμφύτου μορφολογικοῦ ἠθικοῦ στοιχείου. Ἡ ἠθικὴ ἀξία μιᾶς πράξεως θεμελιώνεται πάνω στὴ συμφωνία τῆς ὄχι πρὸς τὸ περιεχόμενον ἀντικειμενικῶν ἀξιών, ἀλλὰ πρὸς τὴν κενὴ συγκεκριμένον ἠθικοῦ περιεχομένου a priori ὑπάρχουσα μορφή τῆς ἠθικῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς. Ἀντιθέτως, κατὰ τὸν Scheler, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ χρῆσιν τῆς φαινομενολογικῆς μεθόδου προβάλλει μίαν Ἀξιολογικὴν Ἠθικὴν (Wertethik), ἡ οὐσία τῆς ἠθικῆς πράξεως ἐγκείται στὴν ἐναρμόνισί τῆς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἀντικειμενικῆς ἱεραρχικῆς τάξεως τῶν ἀξιών, οἱ

50. Johannes Hirschberger, *μν. ἔ.*, σ. 340. Werner Ziegenfuss, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 628.

51. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Ἐμμανουὴλ Κάντ»: *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, Ἀθήνα 1965, σσ. 306-310.

52. Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik - Neuer Versuch der Grundlegung des ethischen Personalismus*, τόμ. 1-2, Halle 1913-1916.

ὁποῖες θεμελιώνονται πάνω στήν ὑψίστη καί ἀνωτάτη τῶν ἀξιών, δηλ. «πάνω στήν ἀξία ἑνὸς ἀπείρου προσωπικοῦ πνεύματος καί τοῦ κόσμου τῶν ἀξιών, πού ἴσταται ἐνώπιόν του» (*auf dem Wert eines unendlichen persönlichen Geistes und der vor ihm stehenden Welt der Werte*)⁵³.

Ὁ «φορμαλισμός» τοῦ Κάντ γεννᾷ τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: Πῶς θὰ θεμελιώσωμε τὸν γενικὸ καὶ καθολικὸ χαρακτήρα μιᾶς ἠθικῆς πράξεως; Πῶς θὰ κρίνωμεν, ἐὰν μία συγκεκριμένη πράξις ἔχη καθολικὴν ἰσχύν; Ὁ Κάντ δὲν δίδει ἀπάντησιν στὰ ἐρωτήματα αὐτά. Ἀπάντησιν ἠμποροῦν νὰ δώσουν μόνον τὰ συστήματα τῆς καθ' ἑλλην ἢ κατὰ περιοχόμενον Ἠθικῆς καὶ ἰδίως ἡ Χριστιανικῆ Ἀξιολογικῆ Ἠθικῆ, ἡ ὁποία δὲν περιορίζεται στὸ νὰ παρουσιάσῃ τὸ ἠθικὸ δέον ἀπὸ ἀποψι εἰδολογικῆ, ἀλλὰ καθορίζει καὶ τὸ συγκεκριμένον περιοχόμενόν του ὡς συμφωνίαν τῆς ὑποκειμενικῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας πρὸς τὴν θεόδοτη ἱεραρχικὴ κλίμακα τῶν ἀξιών, κατὰ τὴν ὁποία οἱ κατώτερες ἀξίες πρέπει νὰ καταφάσκωνται καὶ νὰ πραγματοποιοῦνται πρὸς χάριν τῶν ἀνωτέρων, ὑποτασσόμενες εἰς αὐτές.

Ἡ καντιανὴ μελέτη τῆς ἠθικῆς συνειδησεως καὶ τοῦ καθ' ὅλου ἠθικοῦ βίου ἔχει ἀναμφιβόλως τὶς θετικὰς πλευρὰς τῆς. Κατὰ τὸν Κάντ, ὁ ἀπόλυτος ἠθικὸς νόμος, πού εἶναι μέσα μας, ἀποδεικνύει ὅτι ἰστάμεθα ὑπεράνω τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων καὶ ὅτι εἴμεθα ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, δηλαδὴ ἐλεύθεροι. Ὁ ἀπόλυτος ἠθικὸς νόμος δὲν θὰ εἶχε νόημα, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦταν ἐλεύθερος. Ἔτσι ἡ ἐλευθερία, πού εἶναι ἀναπόφευκτον αἷτημα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν «μηχανισμό τῆς ὅλης φύσεως» (*Mechanismus der ganzen Natur*) καὶ συντελεῖ ὥστε ὁ ἄνθρωπος, μολονότι ἴσταται στὸν κόσμον τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας, ν' ἀνήκη συγχρόνως «στὸν νοητὸν κόσμον» (*zur intelligiblen Welt*)⁵⁴.

Ἡ «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου» τοῦ Kant αὐτοπαρουσιάζεται ὡς στερουμένη θεονομικοῦ χαρακτήρος καὶ προβάλλει τὴν ἠθικὴ αὐτονομία (*Autonomie*) ὡς «τὸ θεμέλιον τῆς ἀξιοπρεπείας (*Würde*) τῆς ἀνθρωπίνης καὶ πάσης λογικῆς φύσεως»⁵⁵. Ἔτσι ὁ Kant παραθεωρεῖ ὅτι ἡ ἐλευθερία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἔξαρσιν καὶ χαλύβδωσιν τῆς αὐτονομίας μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὑγιοῦς θεονομίας⁵⁶. Ὁ Γκαίτε (*Goethe*)

53. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, τόμ. 1, σ. 91.

54. Werner Ziegenfuss, *μν. ἔ.*, σ. 345.

55. *Αὐτόθι*, σσ. 345-346.

56. Πρὸβλ. Walter Kasper, «Christliche Freiheit und neuzeitliche Autonomie»: *Menschenwürdige Gesellschaft*, herausgegeben von den Salzburger Hochschulen, Graz-

θέτει χαρακτηριστικῶς στὸ στόμα τῆς Ἰφιγενείας τοὺς λόγους: «Καὶ πειθήνια ἐνοιῶθα τὴν ψυχὴ μου πανόμορφα ἐλεύθερη»⁵⁷.

Παρὰ ταῦτα ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Kant εἶναι στήριγμα ὄχι μόνον τῆς ἐννοίας τῆς — ἔστω αὐτονόμου — ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ τῶν αἰτημάτων τῆς πίστεως στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ στὴν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μας Νικόλαος Λούβαρις συνοψίζει ἐπιγραμματικῶς ὡς ἐξῆς τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ Kant γιὰ τὰ τρία αὐτὰ αἰτήματα (Postulate): «Τὸν ἠθικὸν νόμον ἀτελῶς μόνον δυνάμεθα νὰ πληρώσωμεν ἐπὶ τῆς γῆς. Ἴνα καταστῆ δυνατὴ ἡ τελεία αὐτοῦ πλήρωσις, τὴν ὁποίαν ἀξιοῖ, δὲν δύναται ὁ θάνατος νὰ εἶναι τὸ τέρμα τῆς προσπαθείας ἡμῶν, ἀλλὰ δέον νὰ ὑφίσταται τὸ δυνατὸν τῆς προσεγγίσεως εἰς τὴν τελειότητα διὰ τῆς συνεχίσεως τῆς ὑπάρξεως ἐν τῇ αἰωνιότητι. Ἐξ ἄλλου ἐν τῷ ἐμπειρικῷ κόσμῳ ὑφίσταται ἀντίθεσις μεταξὺ ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ὑψιστὸν ἀγαθὸν δέον νὰ περιλαμβάνῃ ἀμφοτέρωτα ταῦτα ἀρμονικῶς ἐν ἑαυτῷ, ἀπαιτεῖ ὁ πρακτικὸς λόγος τὴν ὑπαρξίν δυνάμεως, ἥτις ἀποκαθιστᾷ τὴν οὐδαμῶς ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας ἐξασφαλιζομένην ἀρμονίαν μεταξὺ ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας. Ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ὁ Θεός. Διὰ τῆς πρακτικῆς λοιπὸν αὐτοῦ φιλοσοφίας ἐπαναφέρει ὁ Κάντ τὰς ἀποδείξεις περὶ ἐλευθερίας, ψυχῆς καὶ Θεοῦ, τὰς ὁποίας ἐξωβέλισε διὰ τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου»⁵⁸.

Ὁ Κάντ συνώψισεν ἐπιγραμματικῶς τὴν οὐσία τῆς ἀντιπαραθέσεως τῆς Γνωσιολογίας τοῦ στὸ ἔργο «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» μὲ τὴν Ἠθικὴν τοῦ στὸ ἔργο «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου» μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴν φράσιν του: «Ἐπρεπε νὰ ἄρω τὴ γνῶσιν, γιὰ ν' ἀποκτήσω θέσιν, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὴν πίστιν» (*Ich musste also das Wissen aufheben, um zum Glauben Platz zu bekommen*)⁵⁹.

Ἄλλὰ ποῖον εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, τὴν ὁποία προβάλλει ὁ Kant, τονίζοντας ὅτι χωρὶς τὴν πίστιν στὸν Θεὸ καὶ στὴν ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου «οἱ ἠθικοὶ νόμοι θὰ ἦσαν κενὰ πλάσματα τῆς φαντασίας»⁶⁰; Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε τί ἀκριβῶς σημαίνει κατὰ τὸν Kant ἡ θρησκευτικὴ πίστις, τὴν ὁποία αὐτὸς προβάλλει στὸ

Wien-Köln 1977, σσ. 73-110. Felix Hammer, *Autorität und Gehorsam*, Düsseldorf 1977, σσ. 67 ἐξ.

57. Goethe, «Ἰφιγένεια ν, 3»: Joseph Holzner, *Παῦλος*, μφρ. Ἰ. Κοτσώνη, Ἀθήνα, 1948, σ. 324.

58. Νικολάου Λούβαρις, *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, τόμ. 2, σ. 113.

59. Johannes Hirschberger, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 349.

60. *Αὐτόθι*, σ. 349.

ἔργο του «*Ἡ Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου*» (*Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*)⁶¹. Ἡ δυσκολία αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία τοῦ γεγονότος, κατὰ τὸ ὁποῖον στῆν ἐν συνεχείᾳ περαιτέρω ἀνάπτυξι τῆς Καντιανῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας ἡ ἔννοια τῆς πίστεως ἐρμηνεύεται κατὰ διαφορετικούς τρόπους, λ.χ. ὡς προαίσθημα (*Ahnung*) (*Fries*), ὡς συναίσθημα (*Gefühl*) (*Schleiermacher*), ὡς ιδεῶδες καὶ εἰδῶλον (*Lange*), ὡς μορφή τοῦ «ὡς ἔάν» (*Als-ob*) (*Vaihinger*)⁶². Πάντως εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ Θρησκεία στῆ διδασκαλία τοῦ Kant συρρικνώνεται στὴν Ἠθική, στὴν ὁποία ἔχει τὶς ρίζες της. Ἡ Θρησκεία κατανοεῖται ὡς Θρησκεία τοῦ λόγου (*Vernunftsreligion*), ποὺ ἐκπηγάζει ἐκ τοῦ ἠθικοῦ βίου καὶ καταλήγει σὸ νὰ προάγῃ τὴν ἠθικὴ ζωὴ, προσπαθώντας νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἐπίδρασι τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ νὰ διδάσκῃ ὅτι τὰ ἠθικὰ καθήκοντα πρέπει νὰ ἐκλαμβάνονται ὡς θεῖες ἐντολές. Ἐπομένως ἡ Θρησκεία, ὑποκειμενικῶς θεωρουμένη, εἶναι ἡ γνώσις ὄλων τῶν καθηκόντων μας ἐκλαμβανομένων ὡς θεῶν ἐντολῶν⁶³. Ἀλλὰ τὸ ἐκλαμβάνειν αὐτὸ εἶναι μόνον πλασματικὸν ἐκλαμβάνειν, «ὡς ἔάν» ἐπρόκειτο γὰρ θεῖες ἐντολές (*Ansehen-als-ob*)⁶⁴. Ἐφ' ὅσον ἡ Θρησκεία συνδέεται μὲ τὴν προβολὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι μία καὶ μοναδική. «*Δὲν ὑπάρχουν διαφορετικὲς θρησκείες, ἀλλὰ μόνον διαφορετικὰ εἶδη πίστεως στὴν Θεία Ἀποκάλυψι καὶ καταστατικὲς διδασκαλίαι τους, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπορρέουν ἐκ τοῦ λόγου, δηλ. διάφορες μορφές τοῦ αἰσθητοῦ τρόπου παρουσιάσεως τοῦ θείου θελήματος, ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς αὐτὸ ἐπίδρασιν πάνω σὸ θυμικὸ τῶν ψυχῶν. Ἀνάμεσα στὶς θρησκείαις αὐτῆς ὁ Χριστιανισμὸς, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, εἶναι ἡ πλέον προσηκουσα (πρέπουσα) μορφή (die schicklichste Form)*»⁶⁵. Ἡ θεωρητικὴ διδασκαλία τῆς Θρησκείας πρέπει νὰ ὀδηγῇ στὴν ἐκπλήρωσι «*τῶν ἀνθρωπίνων καθηκόντων ὡς θεῶν ἐντολῶν*»⁶⁶. Αὐτὸ εἶναι τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖο σὲ ὅλες τὶς θρησκείαις. Γι' αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας πρέπει νὰ συμφωνῇ μὲ τὶς γενικὲς ἠθικὲς διατυπώσεις τῆς πίστεως καὶ νὰ ἀποβλέπῃ στὴ «*διάλυσι τῆς ιστορικῆς πίστεως σὲ μιὰ καθαρὴ πίστι τοῦ (ἀνθρωπίνου) λόγου*»⁶⁷, ἡ ὁποία

61. Immanuel Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Königsberg 1793, ²1794.

62. Johannes Hirschberger, *μν. ξ.*, σ. 350.

63. Gottlieb Söhngen, «Immanuel Kant»: *Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 5, Freiburg 1960, στ. 1308.

64. Johannes Hirschberger, *μν. ξ.*, σ. 350.

65. *Αὐτόθι*.

66. *Ἐνθ' ἄνωγ.*

67. *Αὐτόθι*, σ. 351.

δὲν θὰ διασπᾶ τοὺς πιστοὺς σὲ ἀναρίθμητες αἰρετικὲς κοινότητες, ἀλλὰ θὰ τοὺς συνενώνῃ ὑπὸ ἓνα γενικὸν ἠθικὸν νόμον⁶⁸.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀρνητικὴ Χριστολογία τοῦ Kant, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται στὴν ἱστορικὴ ὕπαρξι τοῦ Κυρίου, λέγει ὅτι ὁ «Χριστός» εἶναι «ἡ προσωποποιηθεῖσα ἰδέα τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς» (die personifizierte Idee des sittlichen Prinzips)⁶⁹ καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀρεστῆς στὸν Θεὸ τελείας ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Κάθε ἄνθρωπος δύναται νὰ γίνῃ υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ πρέπει νὰ γίνῃ αὐτό. Τὰ λεγόμενα –στὰ πλαίσια τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας– περὶ τῆς ἐν Χριστῷ «Ἀποκαλύψεως», περὶ τῆς Θείας Χάριτος, περὶ θαύματος ἔχουν συμβολικὸν χαρακτῆρα καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωνται κατὰ γράμμα, διότι διαφορετικὰ θὰ κατέλυαν τὸν λόγο καὶ τὴν ἐλευθερία καὶ θὰ εἶχαν ἐξωτερικὲς μηχανικὲς ἐπενέργειες ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν «ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι φόβου ἢ ἐλπίδος σὲ ἐξαναγκασμένες πράξεις»⁷⁰, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος στὴν ἠθικὴ ζωὴ πρέπει νὰ ἐνεργῇ μὲ τὴν ἰδική του ἐλευθερία καὶ ἀπόφασι. Γι' αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία, τὴν ὁποία ἴδρυσεν ὁ Χριστός, πρέπει νὰ εἶναι μόνον μέσα μας. Ὅχι ἡ Θεία Ἀποκάλυψις, ἀλλὰ ἡ ἐντὸς ἡμῶν ἠθικὴ κατηγορικὴ προστακτικὴ εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Ὡς τονίζει ὁ Καθηγητῆς Gottlieb Söhngen (Γκότλχημ Ζένγκεν) (Μόναχον), «ἀνθρωπολογικῶς (καὶ κριτικῶς) ὁ ἄνθρωπος εἶναι (κατὰ τὸν Kant) φυσικὸν ὄν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπίσης προσωπικὸν ὄν, ἀλλ' αὐτὸ κατανοούμενον κατ' ἀφηρημένον-ἰδεατὸν τρόπον ὡς ἠθικὸν λογικὸν ὄν, καὶ ὄχι κατὰ συγκεκριμένον-πραγματικὸν τρόπον καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ συγχρόνως ὡς ἱστορικὸν ὄν. Ἔτσι πραγματοποιεῖ ὁ Kant τὴν (προσιδιάζουσα στὴν Διαφώτισι) πορεία τοῦ (κριτικοῦ) λόγου ἐναντίον τῆς Ἱστορίας (συμφώνως πρὸς μίαν φράσι τοῦ W. Windelband). Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ γίνεται ἐρώτημα γιὰ μίαν καθαρῶς ἀνθρώπινη ἰδέα χωρὶς Ἱστορίαν, γιὰ ἓνα Χριστιανισμὸν χωρὶς Χριστὸν καὶ Ἐκκλησίαν, χωρὶς Ἱστορίαν τῆς σωτηρίας»⁷¹. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ πάνω στὴ γῆ δὲν εἶναι τὸ «βασιλεῖο τῶν ἱερέων» (Reich der Priester)⁷², ἀλλὰ βρῖσκεται στὸν ἐσωτερικὸ-ἄνθρωπο. Ἡ Θρησκεία δὲν δύναται νὰ εἶναι δημόσιον κατεστημένο. Ἡ Ἐκκλησία πρέπει ν' ἀρχίσῃ νὰ διαμορφώ- νεται «σὲ ἓνα ἠθικὸ κράτος τοῦ Θεοῦ» (zu einem ethischen Staat

68. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 10-11.

69. Gottlieb Söhngen, *ἐνθ' ἄνωτ.*,

70. Johannes Hirschberger, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 351.

71. Gottlieb Söhngen, *ἐνθ' ἄνωτ.*,

72. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 11.

Gottes)⁷³. «*Ἡ βαθμιαία μετάβασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως στήν μοναδική κυριαρχία τῆς καθαρᾶς θρησκευτικῆς πίστεως εἶναι ἡ προσέγγισις στήν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ*»⁷⁴. Μάλιστα ὁ Κάντ, — ὑπὸ τὸν οἴστρο τῶν συνθημάτων τῆς Διαφωτίσεως καὶ τοῦ προβαλλομένου ἀπὸ αὐτὸν ἠθικοκεντρικοῦ συγκριτιστικοῦ θρησκευτικοῦ ιδεώδους, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐμπνέονται καὶ τὰ σημερινὰ ἀντιχριστιανικὰ καὶ ἀντορθόδοξα κηρύγματα περὶ τῆς — ὄχι μόνον οἰκονομικοπολιτικῆς, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικῆς — παγκοσμιοποιήσεως, δὲν διστάζει νὰ στραφῇ μὲ κάποιαν προτεσταντικοῦ τύπου βιασιότητα ἐναντίον τῶν συνοδικῶν θεσμῶν, τοῦ ἱερατείου, τῶν λατρευτικῶν καὶ λοιπῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐσεβείας.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Καντ πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται, ὅπως χαρακτηρίσθηκε, ὡς «*φιλόσοφος τοῦ Προτεσταντισμοῦ*»⁷⁵, διότι ὁ γνήσιος Προτεσταντισμὸς δὲν δέχεται ν' ἀγνοῖται ἢ κατακόρυφη διάστασις τῆς Θείας Χάριτος καὶ νὰ περιορίζεται τρόπον τινὰ ὁ Χριστιανισμὸς στήν ὀριζοντία ἠθικοκοινωνική του διάστασι καὶ νὰ εἶναι ἀπλῶς *primus inter pares* μέσα στήν οἰκογένεια ὄλων τῶν ἱστορικῶν θρησκειῶν ποὺ εἶναι ἐπὶ μέρους ἐκφάνσεις τῆς μιᾶς καὶ μοναδικῆς Θρησκείας καὶ ἔχουν ὡς κοινὸν παρονομαστὴ τὸν κοινὸ ἀνθρώπινο λόγο καὶ ἠθικὸ νόμο. Βεβαίως ὁ Καντ στὸ ἔργο του «*Τὸ τέλος ὄλων τῶν πραγμάτων*» (*Das Ende aller Dinge*)⁷⁶ ἐξαιρεῖ τὸ ἐξ ἐπόψεως ἠθικῆς ἀξιαγάπητον τοῦ Χριστιανισμοῦ (*die moralische Liebenswürdigkeit des Christentums*), τὸ ὁποῖο μέσα εἰς αὐτόν συνδέεται μὲ τὴν ἀγιότητα τῶν ἐντολῶν του⁷⁷. Ἀλλὰ τὸ *a priori*, γι' αὐτόν, καὶ τὸ γενικῶς ἰσχύον μέσα σ' ὄλες τὶς ἱστορικῆς θρησκείες εἶναι ἡ «*ἠθικὴ πίστις στὸν (ἀνθρώπινο) λόγο*» (*der moralische Vernunftsglaube*)⁷⁸, γιὰ τὴν ὁποία πίστι ἐκείνες ἀποτελοῦν ἀπλῶς «*προπαιδευτικὸν ὄχημα*» (*propädeutisches Vehikel*)⁷⁹.

Ἐνῶ ὁ Καντ μὲ ἐκδηλὸν λαϊκισμὸν ὀμιλεῖ γιὰ ἐκκλησιαστικὴν δεισιδαιμονίαν, φετιχισμὸν καὶ παπαδοκρατίαν (*Pfaffentum*), παραλλήλως μὲ ἀριστοκρατικῆς διατυπώσεις μέσα στὰ πλαίσια τῆς Διαφωτίσεως ἐπιδιώκει τὸν ἐγκλωβισμὸ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς μέσα στὰ

73. Johannes Hirschberger, *ἔνθ' ἄνωτ.*

74. *Αὐτόθι.*

75. Gottlieb Söhngen, *ἔνθ' ἄνωτ.*

76. Immanuel Kant, *Das Ende aller Dinge*, Berlin 1974.

77. Gottlieb Söhngen, *ἔνθ' ἄνωτ.*, στ. 1304.

78. *Αὐτόθι*, στ. 1307.

79. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

πλαίσια τῆς ὀριζοντίας ἠθικοκοινωνικῆς διαστάσεώς της. Συμφώνως πρὸς τὶς κατάσπαρτες στὰ ἔργα του θρησκαιοφιλοσοφικῆς ἐπισημάνσεις, πού διαποτίζονται ἀπὸ ἠθικὸν Rigorismus, ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ πρέπει νὰ ἔχη ὡς ιδεῶδες τὴ δημιουργία μέσα σὲ καθαρῶς ἐπίγειες συναρτήσεις μᾶς ἠθικῆς κοινωνίας ἀγίων, τῆς —κατ' αὐτόν— ἀληθινῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία θὰ προβάλλῃ τὸ ἀληθῶς ὑψιστον ἀγαθὸν τοῦ «πρακτικοῦ λόγου»⁸⁰.

Εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ προκατάληψις τοῦ Kant ἐναντίον τῆς κατακορύφου διαστάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας συντελεῖ ὥστε νὰ ἀποδυναμώνεται ἡ κατὰ τὰ ἄλλα μεγάλη κριτικὴ δύναμις τῆς διανοίας του καὶ νὰ βλέπῃ τὴν λυτρωτικὴν χριστιανικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν παρουσίαν στὸν κόσμον μὲ παραμορφωτικούς φακούς. Βεβαίως εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ Θρησκεία ἀνακαινίζει τὸν ἄνθρωπον καὶ συνδέεται μὲ τὴν Ἠθικὴν, ἀλλὰ σημαίνει πλήρη παραθεώρησιν τῆς οὐσίας τῆς Θρησκείας καὶ συρρίκνωσιν αὐτῆς, ὅταν παραθεωρῆται ὁ θεονομικὸς χαρακτήρ τῆς Ἠθικῆς, ἡ ὁποία ἔχει τὸ θεμέλιόν της στὴν Θρησκείαν, καὶ ὅταν τὸ αἰτιατὸν ἐκλαμβάνεται ὡς αἷτιον. Ἐναντιοβόλως ὑπάρχουν στὸν Χριστιανισμὸν καὶ στὴν Ἐκκλησίαν κρούσματα δεισιδαιμονίας, καταχρήσεων, παπαδοκρατίας καὶ μεταβολῆς τῆς πίστεως σὲ ἐργαλεῖο καταπίεσεως τῆς συνειδήσεως τῶν λαϊκῶν μαζῶν, ὅπως ἐπεσημάνει ὁ Kant, πού ἤλθε γι' αὐτὸ σὲ σύγκρουσιν μὲ τὶς πρῶσικῆς ὑπηρεσίας τῆς λογοκρισίας καὶ μὲ τὸν βασιλέα Φρήντριχ Βίλελμ (Friedrich Wilhelm) τὸν Β'⁸¹. Ἀλλὰ οἱ ἐπισημάνσεις του αὐτῆς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συνδυασθοῦν μὲ ἀρνητικὰς γιὰ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν γενικεύσεις, πού στηρίζονται στὴ χρῆσιν τῶν λογικῶν σφαλμάτων τῆς γενικεύσεως καὶ προβολῆς τοῦ μέρους ἀντὶ τοῦ ὅλου (pars pro toto), τῆς «τῶν ὄρων τετράδος», τῆς προβολῆς τῆς καταχρήσεως ἀντὶ τῆς χρήσεως κ.λπ.

Πάντως πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν ὅτι οἱ —ἔστω ὡς μὴ ὄφελος γενικευμένους— ἐπισημάνσεις τοῦ σοφοῦ τῆς Καινιξβέργης εἶχαν ὡς θετικὸν ἀποτέλεσμα ὅτι παρεκίνησαν τὶς δυτικῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας πρὸς αὐτοκριτικὴν καὶ πρὸς ἐξυγίανσιν τοῦ ἠθικοκοινωνικοπολιτικοῦ προσανατολισμοῦ των. Βεβαίως, ἡ ἐπίδρασις αὐτῆ τοῦ Καντίου περιοριζόταν στὴν ὀριζοντία διάστασι τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, δοθέντος, ὅτι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γιόχανες Χίρσμπέργκερ (Johannes Hirschberger), «ὁ Κάντ εἶναι ἐδώ (στὸν τομέα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς) ὅπως σύμπερασμα ἡ ὀρθολογιστικὴ Διαφώτισις χωρὶς κατανόησιν

80. Werner Ziegenfuss, *μν. ἔ.*, σ. 639.

81. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 11.

για τὸ *Ἱστορικό, τὸ Μυστήριον, τὴν Λατρεία καὶ τὸ Σύμβολο*»⁸². Ἡ παρατήρησις αὐτὴ ἰσχύει πολὺ περισσότερον ἀπὸ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ σκοπιὰ, ὑπὸ τὴν ὁποία ὁμως — ὅπως τονίσαμε πρὸ πάντων — δὲν εἶναι ἀπαράδεκτη ἢ πάντοτε ἐπίκαιρη Γνωσιολογία του, πού εἶναι δυνατὸν νὰ συμβιβασθῆ πρὸς τὴν ἀποφατικὴ διάστασι τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας.

Ἡ καντιανὴ κατεύθυνσις τῆς ὑποταγῆς τῆς Θεολογίας στὴν Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ ἀπεικονίζεται καὶ στὸ ἔργο του «*Ἡ ἔρις τῶν (πανεπιστημιακῶν) Σχολῶν*» (*Streit der Fakultäten*)⁸³, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται στὸ ἐὰν ἡ Θεολογία ἢ ἡ Φιλοσοφία ἔχει τὸ πρωτεῖον καὶ προβάδισμα. Ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου Gottlieb Söhngen χρησιμοποιοῖ τὴν ἐξῆς παρομοίωσι: Τὸ πρόβλημα εἶναι ἐὰν ἡ *Philosophia ancilla Theologiae* στὴ σχέσι τῆς μετὰ τὴν ἕως τώρα ἐρίτιμη δέσποινά τῆς θὰ τὴν ἀκολουθῆ κρατώντας τὴν οὐρὰ τοῦ φορέματός τῆς ἢ θὰ προηγῆται φωτίζοντας τὴν πορείαν τῆς μετὰ πρῶτον καὶ συντελώντας ὥστε μέσα στὸ Πανεπιστήμιον νὰ εἶναι πρώτη ἢ ἕως τώρα δευτέρη Σχολή, διότι εἶναι ἢ πλέον ἐλεύθερη⁸⁴.

9. Οἱ αἰσθητικὲς ἀπόψεις τοῦ Kant ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς Ὀρθοδόξου Αἰσθητικῆς.

Ἀπὸ ὀρθόδοξη σκοπιὰ πρέπει — ἔστω εὐσυνόπτως — νὰ μνημονεύσωμεν καὶ τὴν ἀξιολογωτάτη αἰσθητικὴ διδασκαλία τοῦ Κάντ, ἢ ὁποία κυρίως ἐκτίθεται στὸ ἔργο του «*Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως (τῆς κριτικῆς δυνάμεως)*» (*Kritik der Urteilkraft*)⁸⁵, τὸ ὁποῖο ἀρχικῶς εἶχε σχεδιασθῆ νὰ ἔχῃ τὸν τίτλον «*Κριτικὴ τοῦ (αἰσθητικοῦ) γούστου*» [*Kritik des (ästhetischen) Geschmacks*]⁸⁶. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι τὸ τρίτον τῶν μεγάλων ἔργων τοῦ Κάντ, τὰ ὁποῖα στὸν τίτλον τοὺς ἔχουν τὴ λέξι «Κριτικὴ» καὶ παρουσιάζουν τὸ σύστημα τῆς Καντιανῆς Κριτικῆς Φιλοσοφίας⁸⁷.

Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Κάντ ἔχει βεβαίως τὴν ἔλλειψιν, ὅτι δὲν συνδέει τὸ προβαλλόμενον αἰσθητικὸν *a priori*, πού ὑπάρχει στὴν ψυχὴ μας, μετὰ τὴν πηγὴν ὅλων τῶν ἀξιών, δηλ. τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος ἐξυμνεῖται

82. Johannes Hirschberger, *μν. ἔ.*, σ. 351.

83. Immanuel Kant, *Streit der Fakultäten*, Königsberg 1798.

84. Τὸ ζήτημα ἐξετάζεται ἐκτενῶς στὸ ἔργο: Gottlieb Söhngen, *Die Theologie im «Streit der Fakultäten»*: *Die Einheit in der Theologie*, München 1952. Τοῦ ἰδίου, Immanuel Kant, σ. 1308.

85. Immanuel Kant, *Kritik der Urteilkraft*, Berlin 1970.

86. Gottlieb Söhngen, *Immanuel Kant*, σ. 1304.

87. Werner Ziegenfuss, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 632.

ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τὸ «πανυπερτέλειον κάλλος». Ἄλλ' ἐξ ἄλλου ἔχει τὸ θετικὸ στοιχεῖο τῆς προβολῆς τοῦ γνησίου ἐκείνου αἰσθητικοῦ ἰδεώδους, ποὺ ἐλευθερώνει τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυσι ἀπὸ διάφορα ἡδονιστικὰ ἢ χρησιμοθηρικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἐπομένως – προσθέτομε – εἶναι συμβατὸ μὲ τὴν χριστιανικὴ αἰσθητικὴ συνείδησι, ἢ ὁποῖα ὑποβοηθεῖ τὴν ἐξασφάλισι τῆς ἐλευθερίας τοῦ καλλιτέχνου, γιατί, δαμάζοντας τὰ ζωικὰ πάθη καὶ τὶς ἐνοστικῶδεις παρορμήσεις, συντελεῖ στὴ δημιουργία καθαρῶν αἰσθητικῶν βιωμάτων, πού, ὅπως θὰ ἤθελεν ὁ Kant, δὲν νοθεύονται ἀπὸ ἡδονιστικὰς ἢ χρησιμοθηρικὰς ροπὰς καὶ ἐπιδιώξεις, ἀλλὰ συναρτῶνται πρὸς τὴν ἀνώτερη ἔλλογη πνευματικὴ ζωὴ, τὸ ἠθικὸ χρέος καὶ τὴν κοινωνικὴ εὐθύνη⁸⁸.

Ἐπειτα πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Αἰσθητικὴ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν χρῆσι ὀλιγώτερον τῆς αἰσθητικῆς κατηγορίας τῆς κλασικῆς ὁμορφιάς⁸⁹, ἢ ὁποῖα κατὰ τὸν Kant συναρτᾶται πρὸς τὴν ἁρμονία τῶν «ποσοτικῶν» σχέσεων, καὶ περισσότερο τῆς αἰσθητικῆς κατηγορίας τοῦ ὑπερόχου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ⁹⁰, ἢ ὁποῖα, κατὰ τὸν ἴδιο φιλόσοφο, διασπᾶ ὅλα τὰ ὄρια καὶ μέτρα τῆς μορφῆς καὶ ἔχει «δυναμικὴν» διάστασιν⁹¹, ἢ ὁποῖα δημιουργεῖ σὲ μᾶς ἀφ' ἑνὸς συναίσθημα μηδαμινότητος, ἀδυναμίας, δέους, ἀπώσεως, καταπλήξεως, καταθλίψεως καὶ θαυμασμοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου πνευματικὴν ἔλξι, γοητεία καὶ ἀγαλλίασι, ἐντύπωσιν εὐφροσύνου συναρπαγῆς καὶ ἀννψώσεως τοῦ πνεύματός μας πάνω ἀπὸ «τὸ κοινὸ καὶ τὸ ἐμπειρικὸ σ' ἓνα ἄλλο ἰδανικὸ ἐπίπεδο ζωῆς»⁹². Ἡ αἰσθητικὴ αὐτὴ κατηγορία τοῦ ὑπερόχου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ μὲ τὴν δυναμικὴ τῆς διάστασι κατ' ἐξοχὴν γίνεται αἰσθητὴ στὴν Ὁρθόδοξη Βυζαντινὴ Τέχνη, στὴν ὁποῖα, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε τὴν κλασικὴ διατύπωσι τοῦ Rudolf Otto, βιώνονται μαζὶ συγχρόνως τὸ *mysterium tremendum* καὶ τὸ *mysterium fascinosum*⁹³.

88. Πρβλ. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, *Τέχνη καὶ Ἐλευθερία - Αἰσθητικὸ Δοκίμιο*, Ἀθῆνα 1976, σ. 48.

89. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 23. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 2: *Wertlehre*, München 1948, σσ. 235-236.

90. Ε. Π. Παπανούτσου, *Αἰσθητικὴ*, Ἀθῆνα, 1948, σσ. 269 ἐξ. Ε. Μουτσοπούλου, *Αἰ αἰσθητικαὶ κατηγορίαι - Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀξιολογίαν τοῦ αἰσθητικοῦ ἀντικειμένου*, Ἀθῆνα, 1979, σσ. 28 ἐξ. Johannes Hessen, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 236-237.

91. Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*, σσ. 114 ἐξ.

92. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τέχνη καὶ Ἐλευθερία*, σ. 24.

93. Rudolf Otto, *Das Heilige, Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, ³⁵1963, σσ. 13 ἐξ., 21 ἐξ., 42 ἐξ. Εὐαγγέλου

Κορύφωσις τοῦ συνδυασμοῦ τῶν δυὸ αὐτῶν στοιχείων καὶ τῆς ὑλοποιήσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Kant προβαλλομένης αισθητικῆς κατηγορίας τοῦ Ὑπερόχου ἢ τοῦ Ὑψηλοῦ βρίσκεται στὴν ἐπιβλητικὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορος⁹⁴.

10. Ἀπόψεις περὶ τοῦ Δικαίου, τοῦ Κράτους καὶ τῆς Εἰρήνης.

Ἡ συνταρακτικὴ τραγωδία τοῦ Κοσσυφοπεδίου καὶ ἡ ἀνάμιξις εἰς αὐτὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καὶ ὀργανισμῶν, τοῦ NATO, τοῦ ΟΗΕ κ.λπ. καθιστοῦν ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ἐπίκαιρον νὰ κατακλείσωμε τὴν παρούσα εὐσύνοπτη μελέτη, ἔστω κάπως ἐν παρεκβάσει, μὲ τὴν ὑπόμνησι καὶ τῆς περὶ Κράτους Φιλοσοφίας τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, ἢ ὅποια διαποτίζεται ἀπὸ τὸ «φορμαλιστικὸ» ἠθικὸ ἰδεώδες του. Ἡ Πολιτειακὴ Φιλοσοφία του, πού ἐκτίθεται στὸ ἔργο του «*Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν*» (*Metaphysik der Sitten*)⁹⁵ καὶ εἶχεν ἐνοχλήσει τὸν βασιλέα Friedrich Wilhelm II, στηρίζεται σὲ μιὰ φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, στὴν ὁποία τὸ Δίκαιον ὀρίζεται μόνον ἀρνητικῶς ὡς «*ἡ σύνοψις (Inbegriff) τῶν ὄρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἐλευθέρα ἐκλογή (αὐθαιρεσία) τοῦ ἐνὸς δύναται νὰ συνυπάρχῃ καὶ συνενώνεται μὲ τὴν ἐλευθέρα ἐκλογή τοῦ ἄλλου ὑπὸ τὸν γενικὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας*»⁹⁶. Τὸ Κράτος, πού εἶναι «*ἔνωσις ἀνθρώπων ὑπὸ τοὺς νόμους τοῦ Δικαίου*»⁹⁷, πρέπει μὲ ἐξωτερικοὺς ἐξαναγκασμοὺς νὰ δημιουργῇ τὸν κατάλληλο ζωτικὸ χῶρο γιὰ τὴν ἐκδήλωσι τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων. Τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἐξυπηρετεῖ ἡ τρισσὴ διαίρεσις τῶν ἐξουσιῶν. Τὸ κράτος δὲν κατέχει θετικὸν περιεχόμενον ἰδεῶν. Γιὰ τοὺς πολίτες του ἰσχύει μόνον ἡ ἀρνητικὴ ἐντολή: *neminem laedere*. Μὲ τὴ φιλελεύθερη αὐτὴ ἀρχὴ ὡς θεμέλιο τὰ κράτη πρέπει νὰ δημιουργήσουν ἀρίστους συνταγματικοὺς θεσμοὺς καὶ νὰ φθάσουν στὴν εἰρηνικὴ συμβίωσι⁹⁸.

Ὅταν τὸ 1795 ὁ Κάντ δημοσίευσε τὸ ἔργο του «*Πρὸς τὴν αἰωνία*

Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Rudolf Otto* (ἐξ ἀφορμῆς συμπληρώσεως 50 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου του), Ἀθήναι, 1987, σσ. 11-12.

94. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὑπέροχονα μηνύματα τῆς Ἑβδόμης Οἰκουμένης Συνόδου*, ἐν Ἀθήναις 1988, σσ. 65-66.

95. Immanuel Kant, *Metaphysik der Sitten*, Königsberg 1797.

96. Johannes Hirschberger, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 351-352. Werner Ziegenfuss, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 640.

97. Johannes Hirschberger, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 352.

98. *Αὐτόθι*, σσ. 352-353.

εἰρήνη» (Zum ewigen Frieden)⁹⁹, οἱ πρωσικὲς ἀρχὲς ἔθεσαν ὑπὸ δυσμένειαν καὶ ἀπειλήσαν τὸν πολὺ πλεόν φιλόσοφο, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε τὴν βαθμιαία κατάργησι τῶν στρατῶν, ἀπέρριπτε τοὺς πολέμους ὡς μὴ συμβατοὺς πρὸς τὸν ἀνθρώπινο λόγον καὶ ἠθικὸν νόμον, ἔκανε πρότασι γιὰ τὴν ἰδρῦσι μιᾶς ἐνώσεως ἐθνῶν (Völkerbundes) καὶ ἀπαιτοῦσε τὴ δημιουργία ρεπουμπλικανικοῦ συντάγματος γιὰ ὅλα τὰ κράτη-μέλη τῆς ἐνώσεως αὐτῆς. Τὰ τεράστια ἔξοδα γιὰ τοὺς ἐξοπλισμοὺς θὰ ἤμποροῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἰδρῦσι καλῶν σχολείων καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι πρέπει νὰ παύσουν νὰ συμπεριφέρονται ὡς ὀρεγόμενοι ξένα βαλάντια κλέπτες (wie beutellüsterne Diebe) καὶ νὰ κατακτοῦν ξένες περιοχὰς τοῦ κόσμου¹⁰⁰. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐξῆς περικοπὴ τοῦ βιβλίου «Zum ewigen Frieden»: «*Υφιστάμενοι στρατοὶ ἀπειλοῦν ἀδιακόπως ἄλλα κράτη μὲ πόλεμον μὲ τὴν ἐτοιμότητα νὰ φαίνωνται γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἐξωπλισμένοι· προκαλοῦν αὐτὰ τὰ κράτη νὰ ξεπεράσουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο στὴν ποσότητα τῶν ἐξοπλισμῶν, πού δὲν γνωρίζει ὄρια· καὶ ἐφ' ὅσον μὲ τὶς χρησιμοποιούμενες γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ δαπάνες ἢ εἰρήνη στὸ τέλος γίνεται ἀκόμη πιὸ καταπιεστικὴ παρὰ ἓνας σύντομος πόλεμος, γι' αὐτὸ τὰ ἴδια τὰ κράτη γίνονται αἰτία ἐπιθετικῶν πολέμων, γιὰ νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὸ πιεστικὸ αὐτὸ βάρος*»¹⁰¹. Οἱ προτροπὲς τοῦ Kant ἰσχύουν ἕως τὶς ἡμέρες μας. Ἦδη τὸ 1919 ἐγινε ἀναφορὰ στὶς ιδέες του, ὅταν ἰδρῦθη ἡ «Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν»¹⁰². Οἱ ιδέες αὐτὲς ἀντηχοῦν καὶ σήμερον, ἀλλὰ — αὐτὴν τὴ στιγμὴν, κατὰ τὴν ὁποία γράφεται ἡ παρούσα μελέτη — καταπνίγονται μέσα στὸν ὀρυμαγδὸ, τὸν ὁποῖο δημιουργοῦν οἱ νατοϊκοὶ βομβαρδισμοὶ καὶ οἱ οἰμωγὰς τῶν συγγενῶν τῶν σκοτωμένων, ὡς λ.χ. ἐκείνων πού στὴν πόλι Νίς βρῆκαν οἰκτρὸν θάνατον καθὼς ἐπέστρεφαν μὲ τὶς τσάντες τους ἀπὸ τὴν λαϊκὴ ἀγορὰ.

Ὁ Κάντ, ὑπὸ τὶς ἀπειλὰς τῶν πρωσικῶν ἀρχῶν, δὲν συνέχισε τὸ ρωμαλέο φιλειρηνικὸ κήρυγμά του. Ἦταν πιὰ κουρασμένος καὶ ἔβλεπε τὶς σωματικὰς καὶ πνευματικὰς δυνάμεις του νὰ καταπίπτουν. Γι' αὐτὸ προτίμησε τὴ σιγὴ καὶ ἔζησε λίγα χρόνια εἰρηνικὰ γιὰ νὰ παραδώσῃ τὸ πνεῦμα του τὴν 12η Φεβρουαρίου 1804¹⁰³, ἀφοῦ εἶχε κληροδοτήσῃ στὴν ἀνθρωπότητα ὄχι μόνον τὰ μνημονευθέντα ἔργα του, τὰ ὁποῖα παρουσιάσαμε ὡς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως συναρτώμενα πρὸς τὴ

99. Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden*, Königsberg 1795.

100. Christian Feldmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 11.

101. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

102. *Αὐτόθι.*

103. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, ἀλλὰ καὶ ἀναρίθμητο πλῆθος μελετῶν καὶ πραγματειῶν, τὶς ὁποῖες εἶχε γράψει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, ἀποδεικνύοντας τὴν εὐρύτητα τῶν ὀριζόντων του καὶ τὸ πολυδιάστατο τῶν ἐνδιαφερόντων του.

11. Ἐπίλογος.

Οἱ ἐπιφυλάξεις μας γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Kant, στὶς ὁποῖες εἶναι ἐκδηλες οἱ ἐπιδράσεις κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον τῆς Διαφωτίσεως καὶ κατὰ δεύτερον λόγον μερικῶν μόνον πτυχῶν τοῦ φιλελευθέρου Προτεσταντισμοῦ, δὲν σημαίνουν παραγνώρισι τῆς μεγάλης προσφορᾶς τοῦ μεγάλου φιλοσόφου.

Ἀσφαλῶς καὶ ἡ χριστιανικὴ διανόησις δύναται νὰ ὠφεληθῇ θετικῶς ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant, ἀκόμη καὶ ἐκ τῶν ἀρνητικῶν σημείων αὐτῆς, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸν λόγο τοῦ Karl Jaspers: «*Ἡ φιλοσοφία δὲν δίδει, ἀλλὰ μόνον μπορεῖ νὰ ἀφυπνίση... Ὁ καθένας κατανοεῖ εἰς αὐτὴν ἐκεῖνο, ποῦ αὐτὸς ἤδη πράγματι γνώριζε*»¹⁰⁴. Ἔτσι καὶ στὴ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Kant ὁ χριστιανὸς διανοούμενος διακρίνει εὐκρινῶς ἐκεῖνο, ποῦ ἤδη γνωρίζει ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι δηλ. ὁ κρατῶν τὸν ἑαυτὸν του μακρὰν τοῦ φωτὸς τοῦ Θεανθρώπου, ἀκόμη καὶ ὅταν εἶναι ρηξικέλευθη ἰσχυρὰ διάνοια, παραθεωρεῖ τὴν ἀπλὴν ἀλήθειαν, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς ἀξιοποιεῖ τὸν ἑαυτὸν της κατὰ τὸν ἰδεωδέστερο τρόπο, ὅταν — ὄχι μέσα σὲ οὐμανιστικὰ πλαίσια ἀνθρωποκεντρικῆς αὐτονομίας, ἀλλὰ μέσα στὴν ἀναγωγικὴ καὶ μυσταγωγικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας — δύναται νὰ ἐπαναλαμβάνῃ μὲ τὸν ἅγιον Γρηγόριο τὸν Θεολόγο τοὺς λόγους: «*Χριστῷ συνταφήναί με δεῖ, Χριστῷ συναναστήναι, συγκληρονομήσαι Χριστῷ, υἱὸν γενέσθαι Θεοῦ, Θεὸν αὐτόν*»¹⁰⁵.

104. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, München 1953, σ. 49.

105. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, «Εἰς Καισάριον ἐπιτάφιος λόγος 7, 23»: Μigne *Ἐ.Π.* τόμ. 35, στ. 785.